

Х. ЛУТФИДДИНОВА

**Зеби,
Зебона**

Х. ЛУТФИДДИНОВА

ЗЕБИ, ЗЕБОНА...

(“КЕЧА ВЛ КУНДУЗ”
ЧҮЛПОННИ ЎҚИБ...)

Тошкент — “Ўзбекистон” — 1993

83.3 (Ўз)
Л 93

Муҳаррир С. Мирзаҳмедова

213572

Лутфиддинов

Л 93 Зеби, Зебона.: ("Кеча ва кундуз". Чўлпонни ўқиб...).— Т.: Ўзбекистон, 1993.— 40 6.

ISBN 5-640-01476-8

Рисолада иёб истеъод эгаси Чўлпоннинг юксак санъат намунаси бўлган "Кеча ва кундуз" романи, хусусан уйдаги асосий ижобий қадрамонлардан бири бўлган гўзал, күшовоз, содда ва ҳукуқсиз қиз Зеби образи хусусида фикр юритилган. Зебининг фемъ-автори, оғиг-тушунчаси, рудий ҳодати таҳдид қилинган. Унинг эзгу оразулари ўна муддии тузумининг айни билан чилинчи бўлганини ишонарни кўрсатилган.

Рисола кенг хотбонлар оммасига мўлжалланган.

ББК 83.3 Ўз-7

№ 97—93

Навоий номли

Ўзбекистон Республикаси
давлат кутубхонаси

Л 4702620100-28 93
М 351 (04) 93

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1993 й.

III Шундай асарлар бўладики, ундаги сиз ёқтирган қаҳрамон бир умрга севимли ҳамроҳингизга айланиб, хотирангизда абадий қолади. Уни ёдга олганда, гўё яқин кишингизнинг сиймосини кўргандек бир олам завқ туясиз.

Қодирийнинг "Ўтган кунлар" романини аксарият китоб аҳли "Кумушбиби" деб эслаганидек, яна бир кумуштабиат зебо сиймо борки, у — Зеби, Зебонадир. 'Бу мунис исм бизга "Кеча ва кундуз"ни эслатади. У Чўлпон қўлдирган маънавий бойликдан ёдгорликдир.

Қодирийнинг ҳануз ўз нуфузини йўқотмаган машҳур романни илк кунларданоқ ҳалқнинг юрагига кириб борган, миллатимиз қадриятини дунё қадар кўтара олган асар эди. Минг афсуслар бўлсинки, бу роман М. Швердиннинг 1928 йилда ёзган мақоласидан (Швердин М. "За партию", 1928, № 3, 96-бет) кейин қаттиқ тазийә остига олинди. Қодирий асар қаҳрамони қилиб ҳоким синф вакилларини танлаганиликда айбланиб, уни партиявийлиқдан узоқ, синфиий ҳушёрликни ҳисобга олмаган ёзувчи сифатида танқид қилинади.

Чўлпон эса, ўзбек хотин-қизларининг образини яратиб, қаҳрамон танлашнинг ижтимоий моҳиятига Қодирийга нисбатан ўзгача ёндашади. Шунингдек, образ яратишда ҳам бошқача йўлдан боради. Шу сабабдан "Ўтган кунлар"нинг бош қаҳрамонларидан бири, улуғ муҳаббат эгаси Кумуш ҳоким синф вакиллари ичидан танлаб олинган бўлса, Чўлпон "Кеча ва кундуз"ида энг камбагал, у топгани бу топганига ета бермайдиган оиласдан чиққан ўзбек хотин-қизларини тасвир объекти қилиб олади.

"Ўтган кунлар"да Кумуш ҳеч кимга ўхшатилмайди, қиёсланмайди. Ёзувчи гапни бевосита Кумушдан, ундаги муҳаббатнинг туғилишидан бошлайди. Чўлпон эса, асари-

ни эндиғина етилиб, муҳаббат ёшига етган Зебининг кайфиятини, ҳолатини баҳорга қиёслаш билан бошлайди. Адіб уйғониш фасли баҳор ҳақида юракларга завқ берадиган белгиларни қайд қиласы:

"Хар йил келадиган баҳор севинчи яна күнгилларни қитиқлай бошлади. Яна табиатнинг дилдираган танларига илиқ қон югурди!.." Юқорида келтирилган қайдни ўқыр экансиз, гүё хәёлингизда табиатнинг ҳам жонли зот монанд, яна ҳам аниқрори жунжикіб турған қыз тимсолида уйғона бошлаганини тасаввур қиласиз. Фақат Чүлпоннингиң қаламига мансуб бўлган бундай чизгилар товланиб боради. Яна эътиборингизни матнга қаратамиз:

"Толларнинг кўм-кўк сочпопуклари, қизларнинг майда ўрилган кокилларидай, селкиллаб тушмоққа бошлади". Шу сатрларнинг ўзиёқ кўз ўнгингизда, қишлоқ табиатидан асти ажратиб бўлмайдиган қизалоқларнинг тол бағрак тақиб, қувониб чопишлари-ю, баҳорий завқ-шавқларини эсга солади. Баҳор ва қизалоқлар уйғонишини бир-бирига қиёслаб шу қадар меҳр ва зъоз билан қилқаламларда чизиладики, ўқувчи беихтиёр воқеага сингиб кетгандек ҳис қиласы.

Туғилиш ва янгиланиш фасли бўлмиш баҳорни ҳар биримиз неча бор кузатганимиз. Баҳор ҳақида ўз тушунчамиз, тасаввуримиз бор. Лекин, ижодкор Чүлпоннинг тасаввуридаги баҳор эса, табиий баҳорданда гўзалроқ ва ҳузурбахш туюлади. Чунки биз авваллари баҳор маңзараларини фақат кўз билангина кузатганимиз. Адіб тасвирининг таъсирида энди биз баҳорни қалб кўзи билан, ҳис-туйғуларимиз билан ҳам кўришга ўрганамиз. Демак, ёзувчи эстетик идеалининг ўқувчига бўлган таъсиригина баҳорга шунчаки қарашини эмас, уни кўнгил кўзи билан, ижодкорона кузатишни, тушунишини юқтиради. Ўқувчи энди илгариги оддий кузатувчидан фаол фикрловчига айланади.

Бундай ҳол ижодкорнинг олий ҳиссиёти — эстетик идеали туфайлигина рўй бериши мумкин. Баҳор шабадасини биламиз. Лекин, ёзувчи кашф қилгандек, унинг ёқимли ишваси-ю, кўнглимизни ҳузурбахш қалқитиб, нозик "қитиқлаб" ўтишини билмаганимиз.

"Муз тагида лойқаланиб оқсан сувларнинг ғамли юзлари" баҳорда кулишини Чүлпоннинг ташбеҳисиз бир умр тушунмай ўтишимиз ҳам мумкин эди. "Кўклам қушӣ", "ўсма" таърифи шундай таъсирили тасвиранадики, китоб-

хон уни бир умрга эслаб қолади. Адиб ҳис қылган, илғаб олган нозик түйгүларни гүзәл ташбәхлар билан шундай моҳирона қоғозга туширадики, ўқувчида ҳам табиатга бошқача назар солиш иштиёқи уйғонади. Хуллас, ўқувчи руҳида янгича бир уйғониш, ҳис-түйгүларида ҳушёрлик ва интилиш пайдо бўлади.

Ҳар йил баҳор келганини илк бор кўз-кўз қиласидиган, "толлар оғочини" эркалай билган ҳассос адиб, ҳаётни унданда ортиқроқ сүяди: "Ҳаёт нега бу қадар гүзәл ва ширин бўлади баҳорда?" дея шоирона сўзлар қидирад экан, баҳорга қиёсланиб Зебиниса қиёфаси гавдаланаверади. Зеби яшаган ижтимоий ҳаётнинг ўзи ҳам баҳор янглиғ қайта туғилмоқда эди. Чернишевский сингари Чўлпон ҳам янги даврнинг янги кишиларини, янги ҳаёт, турмушга уринишларини кўрсатмоққа рағбатланади.

Асрлар оша шариат ва тариқат, дин ва эски урф-одатлар исказнажасида бўлган қиз-жувонларимизнинг тимсоли сифатида танланган Зебиниса билан бизни адиб қўйида-гича таништиради:

"Зеби (Зебиниса)нинг қиши ичи сиқилиб, занглағ чиққан кўнгли баҳорнинг илк ҳовури билан очила тушган: Энди устига похол тўшалган аравада бўлса ҳам, аллақайларга, дала-қирларга чиқиб яйрашни тусай бошлаган эди". Адиб танлаган қаҳрамон ҳали жуда ёш. Уни ҳаётнинг аччиқ-чучугини ҳам кўп татиб улгурмаган, оилада ва оиладан ташқарида бўлаётган ҳаётий зиддиятларни ҳали у қадар тушуна бермайдиган мўртгина ниҳол сифатида тасаввур қиласиз. Қиз тасвиридаги илк руҳий ўзгаришлар ҳам табиат билан ҳамоҳангликда чизилади. Баҳорда тонглар ҳам сўлим бўлади. Ўзбек китобхонига руҳан таниш бир манзара, яъни шарқона удумга биноан тонг отиши биланоқ ҳовли сатҳи, кўча эшик атрофларини чинни-чироқдек ярқиратиб супуриб-сидириш келину қизларимизнинг олижаноб юмушларидан бири ҳисобланади. Ижодкор қаламидан бу юмуш ҳам жозибали бўлиб чиқади. Зебига юклатилган тонгги супур-сидир юмушларига бир назар ташланг-а:

"Бир қўлида супургиси, бир қўли тиззасида — ерга эгилган куйи эшик томонга тикилиб қолди". Ҳақиқий ўзбек хонадони билан таниш кишига бу туйғу ҳузурбахшdir. Юқорида биз ўз юмушларини баҳоли қудрат бажариб юрган беташвиш қизнинг бир оний ҳолатини кузатдик холос. Лекин, бу манзарани бошқа

тилда сўзлашувчи китобхонга таржима орқали миллий таровати билан етказиб бўлармикан?..

Тонгданоқ шошиб, қувониб, дугонасини йўқлаб келган Салтанат ва уни кўриб шодликлари ичига сифмаётган Зебининг ҳолати, кайфияти китобхоннида бир қадар қувонтиради. Илк сатрларда бошланган баҳорий кайфият ўқувчидаги ҳам самимият уйғотади. Китобдаги бундай манзаралар Зеби образини яратиш борасидаги дебочагина холос. Дебоча бўлганда ҳам кишини ўзига ром қилиб оладиган дебоча.

Бадиий ижоднинг ўзи мураккаб ҳодиса, ҳаёт эса ундан ҳам мураккаб. Бадиий асар эса икки мураккабликнинг омихтасидан иборат. Романинг биринчи бетларида бизга завқ берадиган талқинлар кейинроқ эндиғина ғунча бўлиб очилаётган қизнинг қисматини ўйлатадиган, ич-ичимиздан ачинтирадиган манзаралар билан алмашиниб боради. Бу манзараларнинг ҳам дебочаси бор. Зеби туғилиб ўсган оила — камбағал. Бироқ гап камбағалликда ҳам эмас. Камбағал бўла туриб ўз баҳтини топганлар ҳам оз эмас ҳаётда. Гап Зеби ўсган оиладаги зиддиятларга кўниши дадир. Зеби ҳам Кумушга ўхшаб оиланинг якка-ю ёлғиз фарзанди. Лекин, Зебининг отаси Қутидорга ўхшаб олижаноб фазилатлари билан эмас, балки жоҳилликлари билан танилган.

"Ўз уйининг қабристонлар қадар жимжит, хонақоҳлар қадар унсиз, ўз кўнгли қадар тунд ва ҳўмрайган бўлишини истаған Рассоқ сўфи", деб таърифлайди уни ёзувчи. Юқорида эслаганимиздек, икки дугона қулоқ очиб кўришгач: "Супурги ётган жойидан нарига ўтмасдан ерга ёнбош" лаган, ... "саҳни супуриш ўрнига бу икки ўртоқ, бутун ҳовлини бошларига кўтариб, шовқинлар ва қийқиришлар билан дунёни бузиб — бир-бирларини" қувламоққа тушган эдилар. Ёзувчи таъкидлагандек, худди шу "ола-тўпаланг устига кириб" келиши билан сўфининг овози борича:

"Бу нима қиёмат!!!"— деб шовқин солиши иккала қизни, чақмоқ теккан дараҳтдай, турган жойларида қотириб қўйди". Зеби-ку бундай муомалаларга кўнишиб кетган. Лекин, дугонаси олдида хижолатдан бош кўтаролмай турганида сўфи томонидан яна бир қўпол ва хунук ҳақоратли ибора ишлатиладиким, уялганидан қиз бечора жонсиз тошдек қотади. Сўфи айтган бундай ҳақорат кўпроқ итларнинг ургочисига нисбатан ишлатиларди:

— Қанжиқлар! — деб бақирди.

— Ёш нарсалар, ўйнашса нима бўлибди? Мунча энди заптига олдингиз? — деди Қурвонбиби.

— Гапирма, эшак!" Сўфи учун бундай сўкинишлар одат тусига айланганди. Бу сўфининг ички ва ташқи қиёфасини белгиловчи факторлардан ҳисобланарди. Кейинги сўкиниши "нима қиёмат"дан ҳам ошиб тушди. Корки эди шу сўзлар беозор ёшлик шўхликларини жиловлашга лойиқ бўлса? Бу ўринсиз бир жаҳолатгина холос.

Болаликнинг беғубор қувонч ва шодликларини поймол қилиш, пок туйғуларни зир титратишга кедир бўлган бундай акс-садолар Зебигагина таниш. Отси томонидан унардан-унмасга бериладиган тазиқ ва тәъбеҳларни ўзига қолса-ку ҳеч кимга билдирамайди. Лекин, айни пайтда дугонасининг олдида, кўз кўриб, қулоқ, эшитиб турганидан Зебининг руҳи чўкли. Ёзувчи яна шуни таъкидлайдики:

"Агар бу совуқ сўфи кириб келган бўлмаса, икки ёш қизнинг қиши бўйи тўпланган ўнгил гашликлари бир оз шўхликлар билан анча ёзилган бўларди".

Сиз билан юқорида кузатганимиз манзара ёшгина қизнинг бошига тушадиган фожиаларнинг илк дебочасигина эди. Бирор характер ёки бирор ҳодисанинг гўзаллиги, ёки хунуклиги аксарят пайтларда ундан келиб чиқадиган фожиавий ёки колик ҳолатларнинг тасвирини бермоқчи бўлса ёзувчи азваламбор мантиқни ўйлади. Тўғрироғи мантиқ яратади. "Кеча ва кундуз" романни марказига олинган Зебининг фожиаси ўша давр ижтимоий ҳаёти ва муҳити билан боғлиқ эди. Ўша муҳитнинг типик вакили қизнинг отаси — Раззоқ сўвидир. Зеби образи бевосита Раззоқ сўфи образи билан боғлиқ тарзда ёритилгани учун ҳам бу образга, яъни Раззоқ сўфи характеристига кенгроқ ўғли берилади. Шу жиҳатдан биз ҳам Зеби образини аҳлил этганда Раззоқ сўфи ҳақида кўпроқ эслашга эҳтиёж сездик. Шуни айтиш керакки, Раззоқ сўфи адаб моҳирона яратган образлардан биридир. У яхлит ва қўйма образ. Раззоқ сўфи ёзувчи ибораси билан айтганда "тунд ва бағри тош одам". Унинг якка-ю ёлғиз қизи Зебиниса тили билан айтганда эса қўйидагича:

"Кўнгли ўлсин, юмшаган вақтини кўрганим йўқ! Катта-катта ҳарсанг тошларни сой бўйига девлар ташлаган дейди... Энг каттасини отамнинг кўкрагига ташлаб қўйиб "мана шу сенинг кўнглинг!" деганмикан, яшшамагурлар!" Давр характери биргина шу сўфи қиёфасида мужассам-

лаштирилгандек таассурот беради. Отадек зотнинг қиз фарзандига нисбатан ниҳоятда қўйол муносабатлари жоҳиллик, чала диндорлик, саводсизлик оқибатларидан келиб чиққан худбинлик меваси эмасмикан?

Қиз-жувонларимизнинг психологияси оила ҳамда замона муҳити ва талабларига нечоғлик бўйсундирилганидан келиб чиқиб, шунга аминмизки, Зеби ҳам улардан ўзгача бўлши мумкин эмас. У ҳам отасининг жоҳиллиги-ю, замонаси чинг одатларига кўнишишга мажбур. Замонасозликка, ўзини инкор қилиб ўзгалар тазиёкини қабул қилишга маккум. Ҳамма даврларда ҳам воқеа ва ҳодисаларга ўз замонаси талаблари асосида баҳо бериш ўринли. Зеби ҳам ўз даври ва замонасининг фарзанди. Шунинг учун ҳам аётда рўй берадиган ёки рўй бериши мумкин бўлган барча кўргилицларга чидаши, кўнишиш шарт.

Ёзувчи жоҳил кимсиз ва муҳит томонидан аёллик қадр-қиммати топталган айни замонлар қаъридан ҳам нурли нуқталар қидиради. Ен нурли нуқталарни у Зебидек қизнинг ўй-хаёллари ҳамда орзуларидан топади ва уни эстетик идеал даражасига кўтара олади. Бу "нур" Зебининг қоронгу ҳаёт ва зулматли тумлардан — кечалардан таралган қўнгироқ овози-ю, жарангдор кулгуларидир. Ана шу нурли чизиқларнинг ҳам синишига, ҳаётнинг зимистон қоронгу кечага айланишига зомин бўлган зотлар айнан Рассоқ сўфиға ўхшаган малакасиз, аниқ мақсадсиз, билимсиз омма эди. Уларнинг ҳаёт ҳақида, инсон ҳақида, келажак ҳақида ўз фикрлари бўлмаган, фақаттича чаласавод муллаларга эргашиб, уларнинг ақидаларини ҳайта-ришни ҳам фарз, ҳам қарз деб билганлар. Уша ойманинг типик вакили бўлган Рассоқ сўфининг аёл-қизларга инсбатан муносабати қандай эди? Сўфи ўзининг жуғти ҳалоли Қурвонбибени на аёл, на инсон, на она деб таш олади. Ҳатто итчалик махлуқ қаторида ҳам кўрмайди. Аёл зоти сўфи учун гўё қадрсиз нарса, шахсий бир буюм. Унинг назарида эркак зотининг "хотин-халаж олдида оғиз очиб тил қалдиратиши" нораво. Матнга эътибор қилинг:

"Бу тил,— дейди сўфи,— доим худонинг зикрига очилади. Оғиз билан тил банданинг жисмида энг азиз ва табаррук аъзолар. Уларни хотин кишидай паст махлуқ олдида хор қилинадими?" Фақат шугина эмас, кейинги сатрлардан англашилишича ҳатто итдек махлуқ ҳам ундан аъло саналади:

"Бўлмаса, ҳақтаолонинг баңдалари ит билан ҳам гаплашаберсин! Йўқ, хотин кишига жуда зарур гап айтилади, бу тоифа билан зарурият юзасидан гаплашилади. Вассалом!" Кўриниб турибдикি сўфининг эшондан олган таълим-тарбияси шу билан кифояланади.

Аёлни махлукдан ҳам паст санаш яна бир деталь орқали яққолроқ кўрсатилади. Яъни бу "махлук" ҳатто ўз исмига ҳам муносиб эмас. Миллий урф-одат тусига кириб кетган эр-хотин орасидаги муносабатни адаб қўйидагича ифодалайди:

"Ўзбекда ахир, ҳар бир эркак ўз хотинини — ўз жуфти ҳалолини қизи ёки ўғлининг номи билан атаб чақиради. Ўз хотинининг исмини айтиб чақириш ярамайди. Хотинининг исми Марям, қизининг исми Хадича бўлса, мўмин-мусулмон шарм-ҳаё юзасидан бўлсамикан хотинини "Хадича" деб чақирса, аксар, она-бала баравар "лаббай" дейди, шундай-да, оиланинг ҳақиқий эгаси бўлган ота: "Каттангни айтаман, каттангни!" дейди. Ҳатто, шунда ҳам "Марямни" демайди..." Сўфи ўзбекнинг бу одатини ҳам ўзича тушунади. Хотинини бошқа мўмин-мусулмонларга ўхшаб боласининг исми билан чақиришга ҳам орият қилиб "фитна" деб чақиради". Умр йўлдошига бир умр "Фитна, салламни бер!", "Фитна, қиз ўлгуринг қани?", "Фитна, пулдан узат!" деб муомала қиласи.

Сўфининг таъбирига кўра хотин ҳам, қиз ҳам унинг буйруғидан, измидан чиқмаслиги керак. Лекин, ўзи эса уларнинг тирикчиликлари, оиланинг кам-кўсти ҳақида кўп ҳам ташвиш тортавермайди. Оилани асосан Қурвонбиилининг чевар қўллари-ю, бўй етган қизнинг беминнат меҳнатлари таъминлаб туради. Хулоса қилиб айтганда, китобни мутолаа қилганда аёл-қизларнинг тақдиди тутқинлик ва қулликдан у қадар фарқ қилмайдиган, эрларнинг ихтиёри ва ҳукми билангина ҳаёт кечираётган ожизаларнинг турмуш тарзи билан яқиндан танишамиз. Эр зотининг ҳукми вожиб. Рассоқ сўфидек эр ҳаётда фақат икки нарсани тан олади. Бири — яратган парвардигор — Худо бўлса, иккинчиси — ўзи қўл берган эшон. Бошқалар билан кўп ҳам ҳисоблашиб ўтирумайди. Аёлларни эса умуман эътиборга молик одам ҳисобламайди. Романда Рассоқ сўфи характеристига тегишли, моҳир ёзувчига хос бўлган бир чизгили ўрин борки, уни айнан кўчирмасдан сира иложимиз йўқ.

"Айтишларича, уни она қорнидан сиҳатт-саломат туширирган ва биринчи дафъя йўргаклаган қампир, ҳазилкашлиги ва хушфеълиги билан хотин-халтаж ўртасида донг чиқарган Ҳамро энаймиш. Болани йўргаклагандан кейин унинг ҳали у қадар одам кепатасиңга кирмаган юзларига тикилган ва мана бу сўзлар билан эркалатганиши:

— Айланай меҳмон, кимдан хафа бўлиб тушдингиз? Ким озор берди сизга? Айтинг! Қовоғингизни очсангиз-чи! Ёруғ дунёга келдийгиз! Шукур қилинг! Севининг! Мундоқ бир қулинг! Кулимсиранг! Илжайнинг!

Ўшанда кулмаган Раззоқ сўфи ундан кейин ҳам кулмай ўтди".

Характер яратиш ва уни асослашда бундай топқирлик, уни мантиқ билан боғлаш Чўлпоқ қаламигағина хосдир. Бизни асардаги сўғигина эмас, сўғидек бир "маҳлуқнамо" отанинг паноҳида, зиқна бир муҳит исказижасида жон асрәётган қиз — Зеби тақдири кўпроқ безовта қиласи, қизиқтиради.

Баҳорий тароват ва шўхликлари билан ислк таниганимиз Зеби қиёфаси давр зиддиятларига қарашмай месъёри билан мукаммаллашиб, очилиб боради. Хуллас юқорида айтганимиздек, Зебининг характеристери икки йўналишда тасвирланади. Биринчиси ундаги гўзаллик, самимиyлик, хушчақчақлик, одамийлик бўлса, иккинчиси унинг қисматига завол келтириши мумкин бўлган оилавий муҳит. Бироқ, адаб, бу икки йўналишнинг бир-бирига боғлиқлигини таъкидлайвермайди. Хулосаларни биз ўзимиз чиқариб оламиз. Адаб бу борада ҳам китобхонга ишонади. У Раззоқ сўғига, унинг характеристига тегишли маълумотларни берадида, яна Зеби шахсиятига, унинг ёшлик ва гўзаллик хислатларининг тасвирига ўтаверади.

Бизга маълумки, китобда берилишича эрта саҳарданок дугонасиникига шошиб келган Салтанатнинг қувонишга арзигулик хушкабари бор эди. У дугонаси Зебини шең қафас монанд хонадондан олиб чиқиб, узоқ-узоқларга Ёйилмасой томонларга парвоз қилишга шайланади. Лекин бу хонадондаги муҳит уни ҳам ҳанг-манг қилиб улгурга эди... Сўфининг важоҳатини кўриб, дағдағасини эшитгач қувноқ кайфияти-ю, яхши ниятларидан айрилаёзади. Зебини шодлантироқ ҳавасида бўлган Салтанатнинг бутун умиди энди Қурвонбибига кўчади. Зораки, шу кампир

қўйол ва қўрс эрининг кўнглини топиб рухсат бергали кўндира қолса...

Енгиб бўлмас ёшлик майлларига тўлиб турган қиз нима қилиб бўлсада Зебини шу "қабристондек" даргоҳдан тезроқ олиб чиқиб кетса бас эди. Зебини бу қадар жону дилидан севиб, ардоқлайдиган дугонаси Салтанат ҳам камбагал оиланинг фарзанди. Унинг қиёфасини ёзувчи шундай тасвиrlайди:

"Салтининг юzlари чараклаган юлдуздай, сернашъя, қувидоқ ва ҳар қандай андишадан йироқ бўлиб, кўнглининг чуқур бурчакларидан чиқиб келган севинч тўлқинларини акс эттиради". Худди шу вақтнинг ўзидағи Зеби ҳолати эса қуйидагича чизилади:

"Зебининг юзини, шу топда бутун қиш ичи тўпланиб қолган ҳорғинликнинг асарлари эгаллаган эди. Унинг иккала юзи, айниқса кўрпанинг катта-катта қавигига тикилган андишалик кўзлари, ҳовур босган ойнакнинг бетига ўхшарди". Бундай ташбеҳ ва ўхшатишлар ўқувчини ҳам воқеани нозик фаҳмлашга, ҳар бир детални диққат билан кузатишга ўргатиши табиий. Қизлар тасвирини кўз олдимиизда сақлаган ҳолда воқеага эргашамиз. Энди воқеанинг бу ёғи нима билан тугайди? Салтанат дугонаси Зебини қандай қилиб олиб чиқиб кетсин? Бу жумбоқни ечиш фақат Қурвонбибининг "макр ва фириби"дан сўнггина мумкин. Дарвоқе, шундай ҳам бўлди:

"Қурвонбиби, сўфиға ёқадиган бир сўз топгандай, дадиллик ва бемалоллик билан, кулиб туриб гап бошлидай:

— Мен Зебини бир жойга жўнатиб ётирун...

— Қаерга? Нега?

— Ойдин кўлдаги Халфа эшонимизнинг кичик қизлари бир-иккита ўртоини "бозорлашиб кетинглар", — деб чақирирган эканлар. Шуларнинг биттаси Зеби, яна биттаси унинг ўртоғи Салтанатхон экан. Салтанатхон аравани қўштириб қўйиб ўзи Зебини айтгани келибди. Йўқ десак қандай бўлади?

Нимага индамайсиз? Хўп денг! Катта одам уят бўлади..." "Катта одам"ларнинг лафзини ҳурмат қиласидиган сўфи ўйланиб қолган эди. Қизларнинг кўзи отада, қулоқлари эса она тўқиган "фириб"да эди.

"Энам гапга уста,— дейди қиз қувониб.— Эшондан тушганини кўринг. Эшон десангиз отам ўлганини ҳам

билимайди... Худо мунин эшонлар учун яратган". Нихоят она сўғининг феълини юмшатиб, кўндириган бўлди.

"Овезим бор деб ащулага зўр бермасин. Номаҳрамга овозини эшилтиrsa рози эмасман", — деб уҳтириди сўфи. "Суфи томоқ қириб эшикдан чиқаркан, уйдаги икки шўх қиз яна бир-бирларига чирмашган эди". Сўнг қизлар шоддикларининг сабабчиси бўлган кампирни ҳам ҳолижонига қўймай осилишиб, "тобига келган чойдишдек шарақлашиб" олишибди.

"Кампир ёлворган сари булар авж олишар, бири қўйиб бири:

— Шунақа эканми? Вой, товва-ей! Ҳалфа эшоннинг ҳизи чақиртирган эканми? Вой товва-ей!.. деб унинг энг қитиги келадиган жойларига чаңг солишарди.

Нихоят, ўзлари ҳам ўлгудек чарчаб, кампирдан кўл тортилар ва "уҳ!" деб иккаласи икки томонга ўтирилар". Юқорида келтирилган маизаралар шу қадар табиийки, гўё китобхон воқеага дахлдордек сезади ўзини. Бу ерда биз Зебининг хатти-ҳаракатларида жуда ҳам ёш қизларга хос бўлган тегажоғлик, қувонч ва енгилликни кўрамиз.

Моҳиятни Зеби образи "Ўтган кунлар"даги Кумуш сингари фожиавийдир. Бироқ тасвирида, образ яратишда бу икки адабнинг ҳар қайсиси ўз йўли билан боради. Абдулла Қодирий Кумушни асарга қириб келишидан бошлиб унинг гўзал ҳусн-жамолини кўз-кўзлаб, парилардек таърифлаган, ой каби рухсори ҳақида маълумотлар бериб борган бўлса, Чўлпоннинг йўли бошқача. У Зеби характеристини яратар экан унинг ҳусн-жамолини кўп ҳам таъкидлайвермайди. Энди ўн беш баҳорни қаршилаган бу қизнинг кўҳликлиги, очилмаган гунчадек соғлиги, шаффоғлиги китобхон тасаввурига ҳавола этилади. Аслида доно кексаларимиз айтганиларидек, стилган қизларнинг хунуги бўлмайди. Чўлпон шу нақлни назарда тутган бўлса керак. У кўпроқ Зебининг ўи тўрт-ўи беш ёшли қизларга хос хатти-ҳаракатлари, имо-ишораларини назарда тутади. Вонеалар оқимида отасига нисбатан ўз ҳаравшлари тасвири билан қизнинг оқиласиги ҳам белгиланади.

"Ўтган кунлар"да Кумуш пайдо бўлган заҳоти уни ўзига муносиб бир йигитга кўнгил қўйган қиз сифатида таниймиз. Зебида эса у ҳам йўқ. Фақат кўпгина совчилар келиб кетганилиги маълум холос. Аммо бу совчилар кимлардан ва улар Зебига ёқадими, ёқмайдими ёзувчи булар ҳақида ҳам маълумот беришни ўринсиз ҳисоблайди. Зеби

образи тасвирида ёзувчининг бошқа бир ихтироси бор. Зеби яхшигина ашулачи бўлиб танилиб қолгаи. Бу ҳолни қўни-қўшнилари ҳам, ота-онаси ҳам яхши билади. Тенгдошлари эса унинг сеқрли овозига ҳамиша ташна. Ёзувчи Зебига хос бу фазилатни тасвирилашда бўёқни аямайди.

Юқорида биз Чўлпон "Кечча ва кундуз"да, яъни Зеби образини яратишда тасвирини унинг муҳаббатидан бошламагани ҳақида гапирган эдик. Аммо адаб бу масалани бутунлай четлаб ўтиши ҳам мумкин эмас эди. Кейинги саҳифаларда, тўғрироғи қизнинг аравада қишлоққа кетиши ва меҳмондорчиликда бўлиши давомида унда муҳаббат ҳиси уйгона бошлайди.

Адаб Зебининг муҳаббатига тегишли жозибадор манзара яратади. Табиийки, аравада бирор жойга жўнаётган қизлар нима биландир машғул бўлишлари керак. Бу ўринда ёзувчи қизлар айтадиган ашулаларни асос қилиб олади. Аравакаш йигит узоқ манзилни мўлжалга олиб, ўзича хиргойи қила бошлайди. Қизлар эса шўхлик ва тегажоғлик қилиб унга сўз отишади:

— Ўлмасжон бормисиз? Дурустроқ айтсангиз-чи,— деган сўроқларига жавобан:

— Орқангизда данғи кетган ашулачингиз бор туриб, менга осилғанларинг қизиқ! — деда ўтироҳ билдиради йигит. Энди ҳамма қизларнинг нигоҳи, ўтибори орқада жимгина ўтирган Зебига қадалади. Илтижоли кўзлардан уялган Зеби ялинган оҳангда:

— Гаплашиб кетайлик, шундай қоронғида! ...деда олади. Аравадаги қизлар бири олиб бири гапни илиб кетганди. Салти ўртоғига ҳадди сиғишидан гурурланироқ сўз қотди:

— Ўртоқжон, бир нарса десангиз-чи. Ҳамма баравар ташна экан". Зеби кўнмаган бўлса ҳам қизиқ ахволда қолган эди. Шу пайт Зеби "номаҳрам" йигит Ўлмасжоннинг:

"Таърифингизни эшитиб жигарларимиз лахта-лахта қон бўлиб кетган..." деб айтган сўзлари ўзига тегишли эканидан ҳаяжонда эди. Ҳоли-жонига қўйишмагач, Зеби ранжиганини астойдил билдириб:

...— Мунақа қилишингизни билсам келмас эдим..., деди". Қанчалар изтироб, ҳаяжон ва ибо билан айтилган бу сўзда ёшлик майлларини сўғиб бораётган уйғоқ қалб туғёни ҳам, ўз эркига қўйилмаётган ранго-ранг ҳислар армони ҳам мужассам эди. Зеби шундай ахволда эдики,

куйласа тили, куйламайин деса дили куйиб борарди. Бунинг устига бегона йигитдан ўзи ҳақида эшитгани... Буларнинг ҳаммаси қўшилиб, отасини эсга солганди.

"...Зеби шундай отанинг қизиким, унинг қўлида ҳар қандай кучли майлларни ҳам йуганлаб тутмоққа, кўнгилнинг ҳар бир ҳавас тилагини кўринган жойида бўғиб ташламоққа тўғри келади. Зеби ҳам шундай қилишга ўрганиб қолган". Зеби ўзини ҳарчанд чегараламасин аравадаги муҳит ва ҳолатдан устун келолмаслигини биларди. Тасвирни бир эсга олайлик, арава тўла бир-биридан қувноқ, завқ-шавққа тўлган тенгдошлар, ҳаммаси унинг ашуласига интиқ. Қани энди шу пайт Зеби қўнгироқдек овозини кенг пардаларда қўйиб юборса-ю, ундан ўзи ҳам, тинглаганлар ҳам ҳузур олса... Ажиб бир ҳол. "Чурқ" этмай ўтирайин деса, шўх-шодон дугоналарининг яйраб қувнашига болалик ҳаваслари ортгандан ортиб борарди. "Номаҳрам" йигитни лол қолдириб куйлаб юборай деса, отасининг шартлари эсига тушади. Ўзигина эмас, ҳатто истак ва майллари ҳам тутқун бу қизнинг.

Маъсум бир туи... Осмон тўла юлдуз жимиirlайди. Кенг дала, олис ўйл. Зеби тенги қафасларидан озод бўлган құшлардек муnis қизлар... Шуларнинг ўзиёқ бир қўшиққа, тўқилмаган қўшиққа ўхшайди. Зебининг кўнгил торларини синаш мақсадида Салтининг бир ўзи ёр-ёрини бошлаб юборган. Тун сокинлигини бузиб бораётган араванинг гулдирама овозига мос қилиб қизлар ёр-ёрга қўшиладилар. Ҳадемай Зеби ҳам қизлар овозига жўр бўлаётганини сезмай қолади.

"Зебининг тиниқ, губорсиз, жонон пиёладай жаранглаб чиқадиган чиройли ва ўткир овози"ни сезган бошқалар секин-секин тинади. "Бошқа овозлардан очиқ ажралиб" турадиган бу овоз чиқиши билан аравакаш йигит оғир бир "үҳ" тортди. Ёзувчи биттә "үҳ" билан ҳам тасвирда чекланиши мумкин эди, бироқ бу етарли кўринмади.

Ўлмас ҳолатидаги кутилмаган ўзгаришларни, янгича ажойиб туйгуларни яна ҳам жозибалироқ таъкидлаш учун қўйидаги ҳолат белгиларини ишга солади:

Ўлмасжоннинг "қўлидаги ҳамчиси, дарахтдаги кузги япроқ сингари, зўрга-зўрга бармоқларига осилиб қолди..."

Салтининг диди тўғри чиқсан эди: энди, Зеби ёр-ёрини ўзи ёлғиз айтарди. Аравакаш билан бирга, қолган қизлар ҳаммаси бир қулоққа айланган эдилар. От, бу гўзал овознинг ширин куйлари остида бошини қўйи солиб,

бўйинни аста-аста ликиллатиб, битта-битта қадам босарди..." Ёшлик майллари ҳар қандай қаршиликлардан ҳам ғолиблигини намоён қилмоқда эди. "Зеби, юрагида тугилиб ётган зўр тугунни ечиб юборган эди. Раззоқ сўфининг совуқ юзлари унинг кўзларидан йироқлашганлар; насиҳат йўли билан мингларча марта айтилган ва таъкидланган сўзлар унтилган..." Зеби, борки тириклик дунёсини унутиб ўзи яратган ва ўзи орзу қилган гўзалликлар маликасига айланган. Унга бутун дунё қўшиқ, қўшиқ бўлганда ҳам дилларни яйратадиган поклик, софлик, болаликни эъзозлайдигаи қўшиқ бўлиб туйиларди... Зеби куй-қўшиққа сингиб кетган манзара ҳадсиз гўзалликдан ташқари, чуқур поэтик маъно ҳам англатади. У фақатгина гўзал қиз бўлганда эди, меҳмонга омон-эсон бориб, қайтиши турган гап эди. Ундаги гўзаллик ва ақл-заковатни бирор билиб, бирор билмасдан қолиши ҳам мумкин эди. Жонон пиёладек жаранглаб чиқадиган ёқимли овози келажакда унинг бошига тушадиган оғир мусибатларни асослаш учун керак эди.

Адиб Зеби ва Ўлмасжонда рўй берган янги ҳиссиётларни дарров охирги нуқтага олиб келишга шошилмайди. Аравада йўл босиши пайтида яратилган вазиятдан кейин манзилга етиб бориш муносабати билан иккинчи бир вазият яратилади. Яхшиси, бу манбанинг ўзига мурожаат қиласйлик:

"Қизлар ўзларини "таппа-таппа" аравадан ташлаб, эшикдан ичкарига киаркан, Зеби секингина кампирни уйғотди. Бу кампир қизларга қоровул, пойлоқчи сифатида юборилган, лекин йўлга тушганданоқ пинакка кетган эди...

— Ҳў... хола, туринг, келиб қолдик!

Эркак кишининг кучли овози билан кампир кўзини очди, лекин, уйқусираб туриб:

— Ҳозир, айланай... хўп, тураман...— дегандан кейин, яна уйқуга кетди". Қулай фурсатдан севинган йигит Зебига қараб туриб "юмшоққина кулумсиради". Зебининг қизлардан орқада қолиб кампирга андормон бўлиши ҳам бекорга эмас эди. Ўсмирлардагина рўй бериши мумкин бўлган табиий бир ҳолни ёзувчи қуйидагича тасвирлайди: "Еш йигитнинг бу ёш ва ширин табассумини ой ёргида айлана кўра олган ёш қиз, бутун баданларидан мулодиймгина дуркираш кечганини пайқади ва қизариб, тескари қайрилди..."

Адиб тасвирни ниҳоясига етказиши ниятида эди. Бунинг учун эса қуидаги манзарани яратади:

Кампирни турғизиш илинжида узатилган қўл, "бошқа бир қўлнинг ўзига келиб текканини, боягидан кучлироқ бир дуркираш билан сезди. Эркак зоти билан биринчи марта бу хилда учрашган ёш қиз шу пайтда бир оз гангираган эди". Кампирнинг уйқучилиги адиб томонидан атаяй ўйлаб топилган деталь ва айнан ўрнида, ишонарли қилиб ишлатилган. Ой тиккада, кампир уйқуда, меҳмон ва мезбонлар ҳовлида чувуллашиб кўчада қолган меҳмонларни йўқлашарди. Худди шу пайт Зебининг чевар, нозик қўлларини ilk бор ёт қўл титроқ билан "маҳкам ушлаб" туар, қўйиб юборса гўё бир умрга йўқотиб, топа олмай қоладигандек ҳизғонч ҳолатда эди. Қиз қўрқинчли ва айни пайтда ҳузурбахш оний ҳаяжондан ўзига келиб қўлини зарда билан "жеркиб" тортади. "Фақат ёш йигитнинг кучли қўллари уни маҳкам ушлаб, кампирнинг бошидан пастроққа туширди ва иккала ёш шу бўйича, турган жойларида туриб қолдилар..."

Ёшларнинг бу ҳолатини кўкдаги ойгина уялиб кузатар, пойлоқчи "кампир эса, икки ёшнинг бу талвасали учрашувига қуруқ гавдаси билан гувоҳ бўлиб, ҳали ҳам ширин уйқуда донг қотиб ётарди..."

Икки ёш орасида пайдо бўлган аллақандай сеҳрли ва ҳузурбахш ҳолни яна бир нозик нуқтада кузатамиз. Бошида аравакаш йигит қизларнинг қандай қилиб ўзларини аравадан тапир-тупур отиб, шошилинч ичкарига чопишганини ҳатто пайқамай қолди. Лекин сўнгти қиз бошқача назоратда эди. Шу нигоҳ уни ўз ихтиёрига қўймади. "Зеби ҳам бошқа ўртоқларидаи, аравадан ўзини "тапп!" этиб ташламоқчи бўлди, фақат қамчили йигит келиб яна қўлини узатди ва шунинг учун шунча баланд аравадан ўзини ташлаган энг сўнгти меҳмоннинг оёқ товуши ҳеч кимнинг қулогига қоқилмади..."

Бу ерда ҳам "балли" дейишга арзигулик санъатни кўрамиз. Бошқа бир тажрибаси кам, нафосатдан йироқроқ ёзувчи воқеани жўнгина қилиб, Ўлмасжон Зебини қўлидан ушлаб, кўтариб аравадан туширди деган алпозда акс эттириб қўя қолиши мумкин эди. Чўлпон эса бу ўринда бамисоли мусаввир. Воқеани бор жозибаси билан қандай рўй бериши мумкин бўлса шундай кўрсатиб беради. Шундай ўринларда адибнинг Абдулла Қодирийдан таъсирлангани сезилиб туради. Абдулла Қодирий Отабек ва

Кумуш муҳаббатларини бевосита худди ўзининг бошидан ўтган воқеалардек ҳиссиётга тўла эрк берган ҳолда кўрсатган эди. Бундай манзара ва ёшларнинг муҳаббатига хос ҳолатларни Чўлпон ҳам худди шу йўсинда акс эттиради. Зеби ва Ўлмас қай даражада ўзларини бахтли ҳис қилаётган бўлсалар, китобхон ҳам шу даражада уларнинг бахтига шерик бўлгандек ҳис этади. Бирор бир ишора билан ҳам ёзувчи бу икки ёш муҳаббатининг фожиали эканлигидан дарак бермайди. Фожиа руҳи асарнинг кейинги саҳифаларида кўзга ташланади.

Ёзувчи юқоридаги воқеалар манзарасини чизиш билан ҳам қаноатланмайди. Икки ёш ўртасидаги ҳолатларни ниҳоясига етди деб ҳисобламайди. У Ўлмас ва Зебининг қўйидаги ҳолатини қайд қиласди. Ёзувчи дикқатида яна ўша икки ёш юрак. Ҳамма йўлдан чарчаб келгани учун ҳам тез уйқуга кетган. Тасвирга назар ташланг:

"Аравакаш ичкаридан чиқсан иккита нон билан бир пиёла қатиқни ичиб олди-да, отни ташқарига боғлаб, ўзи арава устига чўзилди. Уйқуси қочган эди... Миясида, умрида биринчи мартаба ўлароқ, ажиб ва ширин хаёллар айланарди. Кўкдаги ойга қараб ердаги ойни ўйлар ва боягидай ширин-ширин кулимсиради..."

Ичкаридагилар ҳам донг қотдилар. Фақат, ораларида, худди кўчадаги ёш йигитча сингари, уйқуси очилган, кўкрагидаги янги, бегона ва ширин ҳисларни англай олмасдан ҳайрон бўлган бирор бор эди. У ҳам кўкдаги ойга қараб ердаги "той"ни ўйлар ва юзлари анордай қизаради..."

Хуллас, меҳмондорчилик даврида йигит қизни, қиз эса йигитни тез-тез ўйладиган, кўришганда ҳузурланадиган, учратолмаганларида эса аллақандай безовталик сезадиган аҳволга тушдилар. Ҳатто бир-бирларининг исмларини эшигтанда ҳам "юраги ўйнайдиган" кайфиятда эдилар.

Сўфининг тарбиясини олган Зебидек қизнинг кўнгли, ихтиёри ўзида эмас эди. Бу ҳолатни ёзувчи қўйидагича беради:

Зеби "ўзини билмасдан ва ҳеч нарса ўйламасдан, телба қадамлар билан битта-битта босиб илгари юрарди... унинг оёқлари, аллақандай ёмон бир кучнинг афсунига илашганлар, ўша кучнинг судраган томонига борардилар. Ёш қиз ўз кўнглининг биринчи марта ўзига бегоналашганини ўзидан бошқа бир кучнинг кўнглига эгалик қлаганини сезарди..."

Қишлоқ сафаридан күзланган мақсад ичидә мұхаббат линияси (чизиги) алоқыда ақамият касб қиласди. Жонсарап бүлиб қолған қызың үз күнглиға меҳмон бўлған бошқа бир күнгилни дунё ҳадар эъзозлагиси, бор меҳрини қўлида тутиб инъом қилгиси келар, бирор дақиқа бўлсада, хаёлидан айира олмасди. Бошқа хонадонларда меҳмон бўлганида ҳам үз насибасини аравакаш йигитга деб илинар, кўчадан келишда уни топширмай уйга кирмасди. Буни зимдан кузатган Энахоннинг онаси үз қизини холи топиб Зеби тўғрисидаги фикрни изҳор қиларкан шундай дейди:

"Бу Зебихон ўргонинг топилмайдиган қызы экан, болам. Бир раҳмдил, бир оқкўнгил, бир илинчакки, бу замоннинг ёш-яланги орасида кам топилади. Шунча жойдан келиб, шунча кундан бери пойлаб ётган бечора аравакаш болани бошқа қизларнинг биттаси ҳам эсга олмади, йўқламади, доим йўқлаб, хабар олиб турган Зебихон бўлди. Ўзининг қўшниси бўла туриб Салтанатхон ҳам сира йўқламади..."

Онасининг кузатувчан ва айни пайтда соддалигидан қызы кулиб қўя қолди. Бу кулишда гап бор. Азбаройи Зебининг барча қилиқлари, одатлари, ҳолатлари қизлар учун ҳавас қилса арзигулик намуна, эзгу идеал, ўрнак. Ҳатто Зебининг аравакаш йигитта бўлған алоқыда меҳрибончилиги ҳам ёқимли ҳол эди қизлар учун. Адид ёшларга хос нозик туйғуларни табиий ва ишонарли қилиб беришга эришади. Керагидан ортиқ романтика ҳам, сунъий воқеа ҳам тўқиб ўтирумай, кўпроқ ҳаётий деталь ва психологияк ҳолатларга диққатни қаратади (ташқарини "қуюқ қоронғулик" қоплаган бир кеча).

Қызы "теграсига бир кўз югуртириб олгач, қадам босишни секинлатиб катта тутнинг ўнг томонида тўхтади. Йигитча чап томонда эди.

Иккаласи ҳам анчагача жим қолдилар. Қайси бири олдин гап бошлишни ва нима дейишини билмасди. Ниҳоят, йигитча, бир гап топган бўлди.

— Бугун саҳар... аравани қўшаманми?"

Кўриниб турибдики адид ёшлар ўтасидаги сирли ва нозик ҳис-туйғуларни ниҳоятда эҳтиёткорлик билан, миллий руҳни бузмаган ҳолда қоғозга туширадики, уни бошқача бўлишини ўйламайсиз ҳам. Лекин бошқа халқлар ёшларида бу ҳис-туйғу ўзига хос тарзда ифодаланиши мумкин. Биз яна матнданаги бояги ҳолатни кузатишга қайтамиз:

Қиз аравакаш йигитнинг берган саволидан бир қадар үчиб, ҳушига келгандек бўлди. Дарвоқе на қиз, на йигит бундай муборак сафарнинг тезгина тугаб қолишини хоҳларди дейсиз. Йигит яна дадиллашиб сўз қотди:

"Боринг. Бемалол ўйин-кулгингизни қилинг! Ҳеч нарсадан қўрқманг, ҳеч бир ғам ея кўрманг!— деди. Сўнгра дарҳол ўзини тутнинг панасиға олди". Диққат қилинг, шундай пайтда йигит қизга бошқача кўриниб кетиши табиий. Тутқун қиз гўё ўз паноҳини топгандай ҳузурланади. Ҳаёлида бу йигит Зебини сувб турган мағрур төгдек кўринади. Ҳатто шу пайт келажагини ярқ этган чақиндек кўрган бўлади. Қиз ўйлайди, бу йигит отаси сўфига ўхшаб таъқиб қилувчи эмас, унга эрк тиловчи, "ўйин-кулгиси"ни истовчи, қўрқитувчи эмас, унга қўриқчи, ғамга солувчи эмас, унинг ғамини сювчи, онаси каби кўнглига яқин ва азиз кўриниб кетди шу пайт. Сизга маълумки, бундай руҳий яқинлик фақат севишганлардагина бўлиши мумкин. Икки юрак шу лаҳзада бир-бирини синашгани ва кўнгил боғлашганига бизда сира шубҳа қолмайди.

Шундай қилиб, ёзувлари китобхонни Ўлмасжон билан Зебихон ораларида уйғонган илк ва ширин туйғуларга шерик қиласди. Адиг улар орасидаги муносабатларга сафар охирида ҳам ургу беради:

"Шаҳарга киргандан кейин, қизлар ўз уйларига яқин жойларида битта-битта туша бошладилар, шу билан сафар охирида Ўлмасжоннинг Зебидан бошқа йўловчиси қолмади".

Адиг атайдан худди шу ерда уларни холи қолдиради. Энди дил розини билдириш фурсати етганди. Ошиқ-маъшукларнинг кўнгил тилаклари аслида сўзсиз ҳам маълум эди. Бу нозик туйғуларни ошкор этишга қиз ҳам, йигит ҳам куч топа олмай айри тушдилар. Ҳали номи айтилмаган ғоят ширин, мусаффо туйғуларга қарама-қарши ўлароқ шундай бир муҳит ҳам бор эдики, бу ёшлик мавжларини парчалаб юборишга қодир эди. Шунинг учун ҳам ёшларнинг кейинги аҳволи руҳияти пинқона кечади. Улар гарчанд учрашув умидида бўлсаларда, лекин висол амалга ошавермайди. Зебининг ғамли овози ғамли қўшиқ куйларини ҳамроҳ қилганида, арава билан у ёқ-бу ёққа қатнайдиган Ўлмасжоннинг қулогига ҳам баъзида ғамли куйлар келиб урилар, бетоқат қиласди.

"Ёш йигит, отнинг қоринбогисини маҳкамроқ баглаш баҳонаси ила, аравани довол ёнига тұхтатар, құли от теграсида айлангани ҳолда, бутун вужуди, довол ошиб ўтаётган қадрдон ва ёқимли унни овлашга тиришарди".

Зеби ҳам тинч әмас зди. У ҳам Үлмасни ўйлар... учқур хәёллари "камбағаллик" деб аталмиш түсиқларға етиб тугарди. Қиз Үлмас ҳақида ўйлар экан, ҳаёттинг унга номаълум бўлган сирларини англаб борарди. Үлмаснинг камбағаллиги, Зебининг кейинги учрашувларига жиддий драматик сұнг беради. Зеби ўртоги Салтини бир кўришни баҳона қилиб, Үлмасжоннинг илинжисида дугонасиникига боради. Маълум бўладики, қизларнинг қишлоқ сафари. Үлмаснинг йўқсил хонадонини анчагина чиқимга туширган. Буни билиб қайғуради, афсус чекади. Араванинг ижараси учун анчагина ҳақни Үлмасжон ўз оиласи ҳисобидан тўлашга мажбур бўлганди. Бундан хабар топган қизнинг болалик туйғулари ҳам, хушҳол орзу-умидлари ҳам чил-чил синди...

Қизнинг кўз олдидан оиласидаги совчилар ғавғоси, Үлмасжонларницидаги йўқсиллик можароси ва ўз руҳияти аҳволидаги чорасизлик аламлари ўта бошлади. Зебининг ўзига қолса-ку, мингбошининг давлатини Үлмасжоннинг бечоралигига алмашмасди! Лекин ҳамма гап баджаҳл ва жоҳил отаси сўфида! Хоҳласа, қизини катта эшонга ниёз қилишдан ҳам тоймайдиган сўфи мингбошидек бойваччани демай, камбағал ва йўқсил болани танлармиди? Шуларни ўйлар экан, қайси бир куни кўзига якка-ю ягона, тогдек суюнчиқ бўлиб кўринган йигит энди ўзидан ҳам ночор эканини тушунди. Болалик кўнгли ила танигани Үлмасни кун узоги кўзлари тўрт бўлиб кутди. Кеч бўлгач, яна пойлоқчи кампир назорати остида уйига қайтишга мажбур бўлди. Ҳаётда худди шундай ҳол рўй бериши мумкин зди. Ёзувчи бу билан қаноатланмайди, воқеани драматик ҳолатда кўрсатишга уринади. Қиз муюлишга етганда, у ёқдан Үлмасжон кўринади. Қизнинг бесаранжом кўзлари тиниб, вужуди бир қалқиб олади. Шу пайт қизнинг кўнгли фарёд этар, согинчу армонларини, меҳру оқибатларини йигиттга еткуролмай доди ҳасратдалигини изҳор этаётгандек кўзлари мунгли-мунгли ёлбораркан, йигит ҳам кутилмаган бундай учрашуводан баҳтиёрлигини англатар, айни пайтда от устидаги ҳайкалдан фарқи йўқ зди. Ҳар иккиси ҳам рўбарў келгач, йўл устида бир фурсатгина

таққа тұхтаб қолиши. Уларни "пойлоқчи" кампирнинг овози сергаклантириди.

"Хой, нимага тұхтадингиз?— деди Зебига қараб,— Үлмасжон, нимага тұхтадинг, болам?— деди унга томон бурилиб". Ҳар икки қалб сүсиз ва уңсиз учрашувдан лол ва беҳол бесихтиёр йўлга қўзғолиши. Бу кўнгил олишган икки ёш юракнинг энг сўнгги учрашуви, сўнгги видолашуви эди. Ёзувчи таърифи билан айтганда:

"Иккала ёш кўнгил, қоронғи муҳитнинг оғир кишанларига боғланган ҳолда, ноумид муҳаббат билан бир-бирлари"дан йироқлашиб борарадилар.

"Қоронғу муҳит" ёки "қоронғу кечә" иборалари романда ҳаётта нисбатан ишлатилади. Худди шу муҳит йўргаклаб вояга етказган авлод қонида ўзбекона истиҳола, уятчаник, ҳар қандай одатларга, тазийқларга мутелик психологиясининг исканжаси бор эди. Даврнинг ахлоқ ва одоб талаблари ҳам икки ёш истакларини ошкора рўёбга чиқаришга изн бермас эди. Орзулари йўлидаги борки ҳаётий тўсиқларни енгиб чиқиши эса улар учун ёт бир тушунча эди. Ҳаёт мантиғи ҳам адидан шуни талаб қиласар эди. Гарчанд адид Зебини баҳтли бўлишини истасада, ўз эзгу идеали қадар кўтарсада, даврнинг ўзи, ижтимоий ва иқтисодий танглик фожиавийликни тақозо қиласар эди. Қишлоқ сафари-ю, қизнинг хушовоз хонандалиги ўша фожиани очиш учун калит вазифасини бажаради.

Зеби билан Үлмас ораларидаги муносабат қай даражада лирик кайфиятларга йўғрилган бўлмасин, муҳаббат фожиаси билан якунланади. Бундай қараганда, бу икки ёш орасидаги муҳаббат китобхон хотирасида ширин бир эртак каби из қолдиради. Асил фожиа, ҳали, Зебининг келажагида...

Бу роман ўша вақтда адабиёт майдонида йирик асарлар яратган баъзи адилардан кейин яратилган бўлса ҳам, ҳалқнинг миллий руҳидан келиб чиқадиган типик воқеий жумбоқ яратди. Бу воқеий жумбоқ хотин устига хотин олиш, ўзига тўқ бойларнинг ёш ва ёши ўтган хотинлари устидаги можаролар ёки улар орасидаги муносабатлар асосига тикланади.

Кундош масаласи Абдулла Қодирийнинг "Ўтган кунлар"ида ҳам марказий ўринда туради. Аммо унда ҳаёт зиддияти кўпроқ ота-она орзуси атрофида айланиб, кундошлар орасида пайдо бўлган муносабатлар бундан ик-

кинчи планга туширилгән эди. Зеби қисматини тасвирлашда эса, бойларнинг ёш қизларга уйланиши, унинг оқибатида кундошлар орасидаги муносабат биринчи планга чиқарилади ва ўзбек адабиётида миллий ҳаёт тарзини акс эттирадиган мазмундор воқеа бирлиги бўлиб қолади. Шу боисдан бўлса керак, кейинчалик яратилган асарларда ҳам шу хилдаги воқеалар тизими маълум даражада ўзгартирилган йўсинда асарларга киритилади.

Комил Яшин Ҳамзанинг "Бой ила хизматчи" драмасини қайта яратганда, Чўлпон яратган бу воқеа ўта синфийлаштирилган тарзда кўчирилади ва драманинг асил мағзига айлантирилади. Ойбек "Қутлуғ қон" асарида ҳам шу хилдаги воқеа тизимини яратади. Табиийки, унда ҳам воқеа ўта синфийлаштирилган ва ҳоким мафкурага бўйсундирилган. Бу билан биз "Бой ила хизматчи" ва "Қутлуғ қон"даги оригиналликни инкор қилмоқчи эмасмиз. Уларда Чўлпондан фарқ қиласидиган манзаралар, воқеани рўй бериш йўсинлари борки, улар "Бой ила хизматчи", хусусан "Қутлуғ қон"га ўзига хослик бахш этади. Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, "Кеча ва кундуз" ҳам сиёsatлаштириш реал воқеликка синфий ранг беришдан тўла холи эмас. Камбагал қизнинг бой чангалига бориб тушиши воқеасининг ўзини сиёsatлаштириш натижаси деб қараш керак. Ахир, Зеби бой хонадонидан чиқиши ҳам мумкин эди-ку!

Хўш, Чўлпон яратган бу воқеий тизимнинг моҳияти нимада? Унинг моҳияти шундаки, бу ерда қўпгина манфаатлар бир нуқтага йигилади. Улар бир-бирига зид туради. Всёада асосий вазифани Мирёқуб ўйнайди. У ўзига нисбатан бойда катта ишонч уйғотиб, бу ишонч туфайли эса бой хонадонидаги Пашшахон билан майшатни давом қилдириш ва Акбаралининг молу мулкидан иложи борича кўпроқ фойдаланиш илинжида эди.

Акбаралининг ёш қизга уйланишга жуда ҳам иштиёқи баланд эмас. Бу билан ёзувчи уни хотин зотидан тўйган шахс сифатида кўрсатади. Аммо бунда бошқа бир манфаат бор, бошқа бир илинж бор. У ўғил кўрмоқчи. Токи у ортирган бойликлар, обрў-эътиборлар маълум даражада ўшанда қолсин. Бошқа хотинлардан кўрмаган ўғилни янги ёш хотиндан кўришни орзу қиласиди.

Кундошлар орасидаги муносабатлар эса бутунлай бошқача. Уларнинг ҳар бирида бир-биридан фарқ қиласидиган манфаатлар бор. Биринчиси катта хотинлиги, қола-

верса, фарзанди туфайли меросхўр бўлса, иккинчиси ўртанча хотин сифатида, учинчиси кенжа хотин сифатида меросхўрликка даъвогарлик қиласидар.

Хуллас, ёш бир қизнинг бу хонадонга келин бўлиб тушиши кундошларда янгича безовталик уйғотади. Эрларининг оғмачилиги кундошларда меросхўрлик манфаатлари ҳиссини авж олдириб юборади. Шу асосда улар орасида зиддият, кундошлар орасида бўлиши мумкин бўлган жанг жадаллар, қора ишлар бошланади.

Зеби қисмати ҳақида гап боргандга, бошқа бир ҳолатни ҳам эътиборга олиш керак. Гап шундаки, Зебининг отаси Рассоқ сўфи обрў-эътибор билан ҳисоблашадиган, бугина эмас, обрў-эътиборлиларга минг марта таъзим қилишга тайёр турадиган одам. Ҳаётда камбағал бўлсада, бой одамга қиз беришга рози бўлмайдиган одамлар ҳам бўлиши мумкин. Рассоқ сўфи пири мададкори, худонинг ердаги сояси бўлмиш Эшон орага тушиб қизини Акбара лига унаштиришда уларнинг раъйини қайтаролмайди. Қайтанга ўзининг эътиборли зотлар назарига тушганидан ич-ичидан хурсанд бўлади. Юқорида айтганларимиз қаторида Рассоқ сўфининг бойга қиз беришида ҳам манфаат ётади. Қуйидаги парчада биз Рассоқ сўфининг ҳаётидаги янги лавҳа билан танишамиз:

"Ҳар ҳафтада бир келадиган қўй, ун-гуручни ташимоқдан Рассоқ сўфининг қўллари қабарди... Тоза гуручлар билан бўрдоқи қўйларнинг половларини емоқдан қуюқ ёғлар меъдасига урди... Ёғлиқ қўлларни арта бермоқдан унинг эски бедана маҳсиси ойнадай ялтираб кетди. Бутун буларнинг орқасида она билан боланинг қайноқ кўз ёшлари қуйиларди. Бу ноз-неъматлар ёш қизнинг кўнгил шишасини синдириш баҳосига тушган эди. Фақат, сўфи кўнглидан ва унинг нозик шишасидан бир нарса англайдирган одам бўлмаганлигидан бу каттакон ишнинг оқибатини хаёл қилган вақтларида "келаси йилга (иншоолло!) ҳажга кетиш насиб бўлади" деган умидлар билан хурсанд бўларди..." Отанинг бу қадар омилиги Зебининг Акбарали хонадонига келиб тушишига сабабчи бўлган ҳоллардан биридир. Энди ёзувчи Зеби ҳолатини қандай тасвиirlаркин деб ўйлайсиз. Зеби билан Ўлмас ораларидағи муҳаббат тўлқинлари ҳудди тушдагидек ўтиб кетди. Зеби ва унинг ҳолати муаллақ бўлиб қолган эди.

Кунларнинг бирида Зеби ота-онаси ўртасида бўлаётган жанг жадал сұхбатнинг узуқ-юлуқ сўзларини эшитиб қолади. Ота дарғазаб "тутиб олиб ўлдирсам...", "қулоғимга етказиши", "Акбаралига", она эса ҳолсизгина илтижоли оҳангда "Сиз рози бўлдингизми?" каби гаплар Зебининг қулоғига етди. "Қиз беҳол доволга суюнганича ўтириб қолди..."

Энди бир зум қизнинг ҳолатини тасаввур қилинг, ўзи тенги бир йигитга кўнгил қўйиб орзулари амалга ошмади. Шундай пайтда ота — Раззоқ сўфи билан она — Қурвонбibi ораларидаги тоғ қўпол, тоғ майин ва яширин сұхбат қиз баҳтига чантал солаётган иблис сингари кўринди. Тасаввур қилиш мумкинки, Зебининг хаёллари ҳар томонга учар, эҳтимол, бу беташвиш, фўр болалик чоғларини, кейин балогатга етишиб Ўлмасжон билан назар олишишларини ва ниҳоят, умид ришталарини узган кеийнги учрашувлар... Шундай бир ҳолатда "уч-тўрт кун бурун ўтган воқеалар жонланди. Мингбошининг даранглаган уйлари... Сертакаллуф зиёфатлар... Бир-бири билан бу қадар иноқ бўлиб кўринган кундошлар... Сўнгра, мингбоши тўғрисидаги ҳар кимлардан эшитган гаплари, қулоқларида чинглай бошлади; у — ўлгудек хотинбоз... У — уч хотин олиб биргина қиз кўрган... Шунинг аламига чидай олмасдан ўзини ҳар балога уради..."

Назаримизда, Зебининг хаёлида мингбоши ҳақида бир-бирига зид, бир вақтнинг ўзида ҳам ачиниш, ҳам қоралашдан иборат бўлган фикрлар чарх урар эди. У яна ўйларди, бу зиддиятли фикрлар, хулосалар унинг хаёlinи тамоман банд қилиб олган эди. Хуллас, мингбошига "Давлати, бойлиги, ҳеч нарсаси татимайди... Ўзи ўлгудек хунук, бадбашара... Одам кўрса қўрқади... Шундай бўлса ҳам қандай чиройли ва момиқдай қайлиқлари бор... Бечораларнинг шўри..."

Романдан кўрамизки, ҳаётда Раззоқ сўфининг ҳам ўз принциплари бор. Қурвонбibiга совчилар ҳақида гапнинг учини чиқаради, уни кўниксин, қизига ҳам бир-икки сўз билан етказсин деган тахмин билан масалани очиқ қолдиради.

Орадан кўп ўтмай ота-она ўртасида бўлиб ўтган ўша сұхбат натижа берди. Ёзувчи ибораси билан айтганда:

"Бир кун эрталаб иккита қўй билан бир арава ун-гуруч келиб киргандан кейин онасининг андишалик кўзларига қарамасданоқ, тунов кунги кўз ёшларнинг маъносига

тушунди. Ёш қизнинг кўнгил шишиасига бир тош келиб теккан каби бўлди..." Бечора онанинг ҳам қизига қўшилиб йиғламоқдан бошқа иложи қолмади. Қўни-қўшни, танишибилишлар эса Раззоқ сўфини шундай мартабали одамлардан иззат кўраётганлигини олқишлар эдилар.

Фақатгина битта одамнинг кайфияти рўй бераётган бу воқеаларга зид эди. Бу — Зеби! Ҳаёт шундайки, инсон ҳаётнинг ҳар хил қабоҳатларига кўникади. Рўй бераётган қабоҳатларнинг зарбидан ҳосил бўлган яра-чақалар из қолдириб бўлса ҳам аста-секин бита бошлади. Ёзувчи бу каби ҳолни мана бундай кўрсатади:

"Биринчи марта қўй келган кундан бери бутунлай эсидан огиб қолган Қурвонбиби фотиҳа тўйидан кейин бир оз ўзига келган эди. Бора-бора Зебининг кўз ёшлари ҳам қуриди. У ҳам худди суратдай жонсизгина судралиб юра бошлади".

Раззоқ сўфи аввалига ўзида йўқ хурсанд бўлганига қарамай, ягона қизини бошқа хонадонга узатиш яқинлашган сари кўнгли андек безовталанар, Қурвонбиби билан бу ҳақда гаплашгани йўл ҳам топмасди. Эндинга бўй етаётган қизини кимга узатаяпти? Отаси қатори бир зотга! Яна ким денг? Тўртинчи хотин! Вақтида эшоннинг раъйини қайтармаганига сўфи ўзини энди айбдор, гуноҳкордек ҳис қила бошлаганди. Бу ҳолни Қурвонбиби тили билан таъкидлагандек бўлади:

"— Эшон бобом қистаган бўлсалар қаттиқ турсангиз бўлмасмиди?

Фақат кампирнинг бу сўзларида энди тақдирга тан бериш унлари бор эди. Бу унни сўфи ҳам пайқади. У бугун нечундир бир оз юмшара тушган, хотини олдида ўзини оқламоққа тиришгандай кўринарди".

Эридаги бу ўзгаришни пайқаган она "Эрига иссиқ назар билан қараб, унинг ахволига энди, бир даража ачина бошлади". Ўз кўнглини бўшатишга қулай фурсат топган сўфи энди масалага кўчади:

"— Мен кўп олишдим. "Бенамозга қиз бермайман!" дедим. "Сен — бизнинг минг йил ибодатимиз-у, уларнинг бир кунлик хизматлари — баб-баробар! Мингбоши қанча мўмин-мусулмонларнинг ҳожатини чиқаради, қанча аламзаданинг додига етади, қанча ўғри, кисавур, қароқчининг жазосини беради! Қанча ноҳақ бўлган ишларни ҳаққа қарор топқизади! Ибодат ҳам — ибодат, мўмин-мусулмонга хизмат ҳам — ибодат! Балки бу кейингиси — аъло!" деди-

лар. Нима дейин? Нима деб бўлади? Мен оми бўлсан, саводим бўлмаса, оқ-қорани танимасам, у киши мулла бўлса, худонинг буйругини тушунса, шариатни, тариқатни сувдай билса... нима дейман?

Сўфининг ўз хотинига астойдил куйиб-ёниб ўз қилмишларидан бунча дурув-дароз бериб ўтириши — мана шу эди". Шунча гап-сўздан кейин Қурвонбиби эрининг аҳволини тушунмайдими, тушунади албатта. Тўгрида, Эшонбободек обрўли одам ҳукм қилиб турганда оддийгина сўфи эри нима ҳам қиласди, қўнмоқдан бошқа иложи қолмаган... Кўнадида, кўнган, вассалом! Эрига юзланиб ётиги билан секингина шундай дейди:

"Мен-ку ҳеч нарса демас эдим, мана бу қизингиз худди бир суратга айланиб қолди... Қўрқиб ётибман...

— Ўртоқларини чақиртирип, фитна... Ўйин-кулги қилишин... У тарафдан мен ҳам тўйни тезлатай... Тезроқ бериб қутулайлик".

Унча-бунчага паст тушмайдиган Раззоқ сўфининг аллақаерида оталик меҳри уйғондими ёки қилган ишларидан пушаймонмиди ҳар қалай сўфини ҳам қизининг аҳволи хавотирга солган кўринарди. Энди бирор кор-ҳолсиз тўйни тезлаштириб қизини эгасига топшириш ваҳимаси тушиб қолган эди бечора отага. Буларнинг ҳаммаси китобхонни ўйлатадиган гаплар бўлса ҳам, фожианинг йириги тўй муносабати билан ва тўйдан кейин рўй берган воқеалар билан боғлиқ эди.

Гарчанд Зеби мажбурият юзасидан тўйгача кўниккан, ҳамма дугоналари каби ота-она ихтиёри билан куёвга чиқишига мажбур бўлсада, аллақандай умидворлик билан болалик оламидан бир мўъжизани кутарди. Лекин у кутган мўъжиза рўй бермади. Уни барча мушкулларидан халос қила оладиган забардаст куч-қудратга эга бўлган зот фақат эртакларда бўлиши мумкинлигига энди инонди. Хаёлларида яратган најотбахш мўъжиза эртаклигича қолди... Шу куйи унинг болалик дунёси ҳам тугади.

Мингбошининг "даранглаган" хонадонига тўртинчи кундош, аслида эса бешинчи хотин бўлиб тушаётган Зебини янги фожиалар кутмоқда эди. Лекин фожиалар ҳам тасодифан рўй беравермайди. Ёзувчи буни китобхонни ишонтирадиган воқеалар билан далиллайди. Бўладиган воқеа-ҳодисаларга китобхон шубҳа қилмайди.

Зебининг кейинги тақдири, рўй берадиган кўнгилсиз ҳодисаларнинг бошланиши мингбошининг кенжа хотини

Султонхон билан боғлиқ ҳолда кечади. Султонхон анча ёш бўлгани учун ҳам ҳавасманд, орзу-умидли, бунинг устига, кундошлар ичида эркаси, суюмлиги эди. Шаҳардан келган меҳмоҳлар базмига Султонхонни Энахон билан келинбиси таклиф қилган эди. Мингбошининг кенжা хотини катталик қиласа базмга келмаслиги ҳам мумкин эди. Лекин Султонхон характери ўйин-кулги, вақтихушликни ёқтирадиганлардан бўлгани учун ҳам зиёфатга катта кундоши Хадичахоннинг қизи Фазилатхон билан бирга борди. Кўнгли очиқ бу келинчак дарров Зебихонни ёқтириб қолиб, унинг ёнидаги ҳамроҳига, муҳлисига айланди қолди. Гўё азиз меҳмоннинг мезбонига ўхшарди. Базмга-ку ёшлик шавқи билан келди, лекин, меҳмонларни ўз уйига таклиф қилмаслиги ҳам мумкин эди. Унда меҳмон кутиш учун ҳамма имконият бор. Уни шаҳарлик қизларга меҳмондорчилик қанақа бўлишини бир кўрсатиб, антиқа таомлару ҳурмат билан кутиб, ўйин-кулги қилиш иштиёқи ёндириди. Мана энди кундошларига ҳам ёшлигини кўз-кўз қилиб бир хуморидан чиқади. Шуларни ўйлади-ю, эрининг қайлиқ-бозлигини унутади. Буни эсга солиш учун ёзувчи яна бир персонажни ишга солади. У Умринисабиби. Ёши бир жойга бориб қолган бу аёл камбағал, лекин, шайтонга ҳам дарс берадиган, ўлгудек маккор. ва уддабурон. Айгоқчилигидан кундошларга отнинг қашқасидек маълум бир зот. У кўпроқ Султонхонни атрофида айланадиган, ёш келинга кўп ишларда ақл бўлиб ундан мўмайгина совға таъма қиладиганлардан. Зеби ҳаётида рўй берадиган кейинги кўнгилсиз воқеалар шу икки аёл туфайли бошланади. Асарга янги персонажнинг кириб келиши билан воқеалар ривожи тескарисига айланади. Буни сиз қуидагилардан билиб оласиз:

"Умринисабиби бўйинни имкон борича чўзиб туриб очиқ эшикдан ташқарига қаради. Сўнгра яна келинчакнинг қулоғига эгилиб деди:

— Келин бўлиб келганингизга энди беш ой бўлди. Ҳалитдан бошингизга янги кундош орттирмоқчимисиз? Эрингизнинг қайлиқбозлигини билардигитиз-ку!

Султонхон:

— Вой, ўлақолай!.. Жинни бўлибман мен!— деб қичқирди ва юзини ёстиққа қўйиб, чап қўли билан бошига муштлади..."

Бундай манзарадан кейин Султонхон кўнглидаги шодлик бирданига ғаму андуҳга, орзулари саробга, Зебига бўлган ҳавасу ҳурмати хусуматга айланиши тайин. Ҳаётда

нисбатан анчагина тажрибали, айёр, кўпни кўрган бу кекса аёл тажрибаси камроқ, ёш ва содда Султонхон характерини тўлдириш учун, у амалга оширадиган ишларни ишончли қилиб асослаш учун ҳам танланган. Бундан ёзувчининг бошқа бир мақсади ҳам бор. У ҳам бўлса ёш Султонхон Зебини гўё яқин бир дўстидек севиб, қадрлаб турганида қандай қилиб кек ва адоват пайдо бўлишини асослаш учун ҳам керак эди.

Султонхон одатдагидек қийин вазиятдан чиқишида бойлигидан фойдаланади. Қўлидаги тилла узукни ечиб халоскори қўлига тутқазаркан, Зебига нисбатан адovat ва хусумат оловида ёнади. Шундай қилиб бўлғувси кундошларнинг бирига ўт-олов туташган эди.

Зебининг-ку ҳаётидаги кўргуликлари бир кишига етиб ортгудек эди. Султонхон туфайли кутиладиган янги фожиалар ҳаётда кундошлар орасида бўлиши мумкин бўлган зиддиятларнинг бошланиши эди. Ёзувчи бу ерда кундошлик психологиясини чуқурроқ очишга, Умринисабиби тиpidagi аёллар қиёфасини фош қилишга эришади.

Ёзувчи Султонхоннинг меҳмонларни рад қилиб, отонасиникига кетиб қолиши билан кутиладиган фожиани чекинтиргандек бўлади. Аммо у шу билан чегараланмайди, балки бошқа бир йўлларни ҳам топади. Бошқа янги кучларни ишга солади. Юқорида қайд этилган тилла узук воқеасини энди катта кундошлар барбод қиласидар.

"Ашулачи қизнинг ўзлариникига меҳмон бўлиб келажигини эшигтгандан бери мингбошининг ўрганча хотини Пошшахон жуда курсанд эди. Фақат эрининг шаҳарга кетиб, бедарак йўқолганига ачинарди. Шаҳарда бўлмасдан шу ерда бўлса, бир иш қилиб, шаҳарлик қизнинг овозини унга эшигтириш ва шу йўл билан кундошининг устига кундош келтириш қийин эмаслигини яхши биларди. Эрининг хотинбозлиги эса бир унга эмас, бутун дунёга маълум эди. Зебини бир иш қилиб мингбошига олиб бериш устида ўзининг бурунги душмани, яъни катта кундоши Хадичахон билан иттифоқ боғлашдан ҳам тортинмасди".

Аслини олганда, ҳеч бир кундош масаланинг тубмоҳияти нимадалигига тушуниб етмас, ҳар бири ўзининг баҳтсизлиги ёки толесизлигини устига келиб тушган янги кундошдан кўра берар эди. Ўз қавмини хўрлаш, азоблашдан тоймас, аксинча шундай қилганида ўч олгандек, бир оз кўнгли таскин топгандек бўларди. Буни Пошшахон

ниятларидан ҳам билиб олса бұлади. Ёзувчи буни қуйида-
гича ифодалайды:

"Мен чидолмайман, асло чидолмайман! Мен асло чи-
долмайман бу аламга!.. Яна биттани олиб бериб, мана
бу яшшаматурни қонқора қақшатсам... Кибру ҳаволарини
синдирсам... Шаштими қайтарсам... Ҳовлиқишини бос-
сам... Үндан кейин сизнинг дастурхонингизни солиб,
қўлингизга сув бериб, қизингизнинг чокларини тикишиб,
хизматингизни қилиб ётардим! Хоҳ ишонинг, хоҳ ишон-
манг!.." Катта кундош Ҳадичахон ўт-олов ичиде ёнаётган
бу аёлга азоб берәётган түйғуларни яхши билади. Чунки,
қачонлардир ўзи ҳам шу ўтда ёнган. Шунинг учун ҳам
кундошининг ҳозирги аҳволи мантиқсиз, "хушомадлари
ширин эшитилди". Кўнгли учун гап қотди:

"Шу топда сиз аламзадасиз, ёлғон айтмайсиз..."

Ҳаётнинг шундай ўйинлари бўладики, инсон боласи
ундан чиқиши учун баъзан йўл ҳам тополмай қолиши
тайин. Зебининг тақдир йўли ана шундай бўлиб чиқди.
Ҳаёт синовларига, зиддиятларига қарши Зебида ҳали
тажриба ҳам, уқув ҳам йўқ. Шунинг учун ҳам у ўзини
тақдир ихтиёрига топширишга мажбур эди.

Ёзувчи китобхон эътиборини янада тўлароқ жалб
қилиш, Зебининг бой хонадонга келиб тушиши ва унинг
қайгули қисматини тўлароқ англаш учун яна бир лавҳа
беради. Тўй куни эди. Икки нотаниш хотин атайдан очиқ
дераза остига келиб, чимилдиқдаги Зебига эшиттириб,
қуйидагича гап қиласди:

"— Қизингиз етилиб қолди, мингбоши додҳога бермай-
сизми?

— Буватаваккал адирада одам сонидай йўғон илонлар
бўлар эмиш, шуларга берсам бўлмайдими?" Бу саҳна
атайдан қилинган, Султонхоннинг хоҳиши иродасига бино-
ан Умринисабиби бошчилигига уюштирилган бўлиб,
мақсад Зебини мингбошидан айириш эди. Зеби бутунлай
ҳушидан айрилиб "оҳ" дея йиқилди.

Хуллас, мингбошининг хонадонида кундошликтининг
махфий жанги қайтадан бошланган эди. Биринчи галабага
эришган Султонхон Умринисабибига қандай бўлмасин
келинчакни тутқаноқ касалга чиқаришини уқтириди. Эри-
нинг одатини билган Султонхон мақсадга етай деб қолган
эди. Агар Зеби дўст деб душманининг гапига кирса ўзини
бутунлай касалга чиқаради. Султонхон ғойиб келиб,
"Мингбоши, бир жаҳли келса, ҳайдаб солади..." Чиндан

ҳам Акбаралининг жаҳли чиқиб, тоқати тоқ бўлган эди. Шундай бўлса-ку Зеби бу даргоҳдан осонгина қутулиб ҳам кетарди. Ёзувчи воқеани давом қилдириш ниятида энди бошқа бир далилу воситаларни ишга солади. Мингбошига ҳар бир ишда ақл бериб юрган Мирёқуб билан Акбарали орасидаги қўйидаги суҳбатни беради:

— Ўзингиз айтасизки,— деди Мирёқуб,— сизга "гаҳ" деганда қўлга қўнадиган тайёргина қуш бўлса... Мунақа қўлга қўнмайдиган ёввойи қушларни овлашга ҳунарингиз йўқ экан. Шундай бўлгандан кейин тишни-тишга қўйиб чидаш керак, хўжайин!

— Чидаб-чидаб шу ерга келдим.

— Оббо-а! Уч кун ўтмай туриб-а! Шунча бардошсизликми? Ёввойи қушни аста-секин, алдаб-алдаб ўргатадилар. Қўрқутсангиз, "пирр!" эта учиб кетади.

— Учиб кета қолсин! Шу топда "бор, кет!" дегим бор.

— Эсингиз жойидами, хўжайин? Менга қаранг... бу нима гап? "Кет" десангиз, жон дейди. Шамолдай учади. Унга сизнинг "кет!" деганингиз, ёввойи қушга қафас даричасини очгандай гап. Ким армонда қолади? Уми?

Мингбоши ўйлаб қолди. Сўнгра юввошланиб деди:

— Рост айтасан. Қариганда эснинг ҳам мазаси кетганга ўхшайди..."

Шу биргина Зебининг бой хонадонига келин бўлиб тушишидан атрофидагилар турлича манфаатдор. Хадиҷа-хон ўз қўли билан кундош эмас, келин тушириб олиб мингбоши эътиборини қозонмоқчи. Пошшахон Султонхонга кундошлик аламини солиб ўч олиш пайида. Мирёқуб эса мингбошини ёш келинга ром қилдириб, Пошшахон билан айш суриш илинжида. Султонхон аламидан жазман ахтариш пайида. Бу ҳам албатта Зеби туфайли. Умринисабиби айғоқчиликдаги содиқлиги учун каттароқ "совға" ундириш орзусида. Раззоқ сўфи бой куёви ёрдамида ҳажга бориш орзусида. Бу тақдир ўйинидан фақатгина Қурвонбиби манфаат кутмайди. Аввалги изтироблари ҳам ҳолва экан... Бу ёғини ўйлаб из-из йиглайди. Она бечора беш кундирки қизи билан овора. Бошланишидан кўнгил хирадлик билан бўлган бу тақдир кўргиликларини охири хайрли бўлишини тилайди.

Ёзувчи қатор воқеалар тизимини яратар экан унинг ечимини ҳам ўйлади. Ёлғондан шайтонлаш Зебининг ҳам кўнглига теккан бўлиши керак. Отаси Раззоқ сўфининг шаҳардан қизиникига пиёда кириб келиши билан жум-

ооқнинг ечими кўринади. Беш кундан буён шайтонлаш баҳона олдига ҳеч кимни йўлатмаётган қизнинг аҳволидан хабар топган ота Зебини қарғашга тушади. Отанинг сўзларига ёзувчи алоҳида ургу беради. Унинг қўйидаги сўзлари оҳангидан вазият тамоман ўзгарганини ҳам англаб оламиз.

"Қизим,— деди,— мени мунақа шарманда қиладиган бўлсанг, илоҳим, бўйнинг тагингда қолсин..." Муродингга етмагин..." Бу сўкишлар одатдагидек шиддатли эмас, балки оппоқ соқоли билан йиглаб, титраб туриб, мунгайиб, хижолатдан куйиб айтилганди. Қиз ҳайратда, шундай важоҳатли отаси эҳтиёж туфайлимикан бу куйга тушганига фарзандлик меҳри товланиб ачинди, раҳми келди. Энди енгилган, ҳамма нарсага рози эди...

"Ёлғиз жоним билан ҳеч нарса қилолмайдиганга ўхшайман; тақдиримга тан бсрман шекилли..." Воқеалар шундай қалтис нуқталарда ишончли ҳал қилинадики, таҳлилга ҳожат ҳам қолмайди. Зеби мингбошини яқинлаштирмас экан-да, деб улгурмасингиздан воқеа бутунлай аксига айланади. "...Мингбоши Зебихоннинг уйида бутунлай капа тикиб олди" ёки "Бир оздан сўнг катта уйдан Зебининг бидратма дутори ва ширин ашуласи эшитилди" каби сатрларни ўқигач эса ишонасиз ҳам. "Шундай қилиб, қиз бечора "тақдирга тан беришга" жазм қилганидан кейин, омонсиз тақдирнинг сўниб турган жомидан маст бўлгандаи хаёл қилиб, ўзи хоҳламаган ва ўзи қўрқан завққа толди".

Кундошлар орасидаги зиддиятнинг бошланишига ҳам ишончли сабаб, адоват қўзғатувчи луқма бор: "Нимасини айтасан, у келса учовидан ҳам кечмоқчиман. Учовига қайрилиб қарамай, дейман... бор-йўғимни ўшанга берай, дейман..." "Мен энди топдим бахтимни. Ҳамма йўғим шуники. Бошқаларига беш-тўрт таноб ерни тириклигимда ўтказиб бериб, қолган давлатимни батамом шунга қолдирман". Мингбошининг Мирёқуб ва Ҳакимжонга айтган бу гаплари ичкаридаги кундошларга етгандан кейин мажаролар бошланади. Улар мингбошидан кўнгил узсалар ҳам, унинг беҳисоб бойликларидан кўнгил узолмасликлари аниқ эди. Фақат шаръий хотинларигина эмас, зериқиш ва ҳаётий эҳтиёжлари туфайли пайдо бўлган уларнинг жазманлари ҳам тегадирган мерос давлатдан катта умидвор эдилар. Пошшаҳон туфайли Мирёқуб, Султонхон туфайли Ҳакимжонлар кундошлардан ҳам кўпроқ қайгуришлари ҳам ишонарли қилиб асосланади.

Мирёқуб виждони олдида ҳисоб берган бобда шундай иқрорликни кузатамиз:

"Отахоннинг кўп узоқ яшаёлмаслигини яхши билардим. Юрагида касали бор... Сўнг вақтларда қийналиброқ нафас олади" ёки яна бир матнда: "Қазо етиб ўла қолса Пошшахонга уйланмоқчи эдим... чунки, мингбошидан тегадиган мерос чакана бўлмасди..." Худди шунингдек Султонхонга илашиб юрган Ҳакимжонда ҳам бойликка эга бўлиш умиди бор. Мирёқубнинг иславотхонадан илашган рус аёли билан узоқ юрга кетгани маълум бўлгач, Пошшахонни бир йўла икки олов куйдира бошлади. Мингбошининг борки меросига эга чиқаётган Зебини бутунлай ўртадан кўтариш, йўқ қилиш, ўлдириш режаси ҳам юқоридаги можаро туфайли бошланади. Шум ният жуда тез ва эпчиллик билан амалга оширилади. Пошшахон Зеби ичадиган "табаррук сув" ўрнига кучаланинг сувини алмаштириб чиқади ва унинг натижасини кутади. Нияти амалга ошса, Пошшахон бир йўла икки кундошдан ўч олган ва қутулган бўлади. Лекин ёзувчи бу гал ҳам бошқа бир йўл топади. Заҳри қотилни Пошшахон ўйлагандек Зебихон эмас, Акбарали ичиб қўяди... Бу билан воқеа у қадар ўзгармайди. Барibir зарба яна Зебига келиб тушади. Чойнакдаги сувни мингбошига ўзи берганлигини Зеби инкор қилмайди. Лекин Акбаралини ўлдириш нияти бўлмаганини, хуллас эрини у ўлдирмаганилигини айтади. Зебининг бирдан-бир кафили виждони эди. Яна буни Пошшахон билади, лекин ўлақолса ҳам унинг маккорлиги тўғрисини айтишга йўл қўймас. Тақдирнинг бундай бемаврид ўйинларидан бехабар, содда, ўта гўл Зебидек бир мавжудот чорасиз, тузоққа илиниб улгурган эди. Пошшахон қўли билан тайёрлаб қўйилган заҳри қотилни тасодиф туфайли Зебиниса ичмай омон қолган бўлсада, ёшгина умри, кундошликтининг ёвуз ниятлари йўлида заҳарлангани, жувонмарг бўлганлиги аниқ эди.

Адабиётда қатор образлар яратилган. Чеховнинг Дениси, Абдулла Қаҳҳорнинг Бабари одам сифатида тоза, аммо ўта гўл. Зеби образи талқинида адабиётда акс этган тозалик ва гўлликнинг қоришмаси бор. Даҳшатли воқеа рўй берди. Зеби қўли билан берган сувни ичган мин.боши заҳарланиб жон таслим қилди. Зебига катта туҳмат тушаяпти. У воқеанинг мураккаблигини тушунмайди ҳам. Яна у ўзини эрининг ўлимида айбдор ҳисобламайди. Буни

гүё суддагилар ўзлари шундай билиб олишлари керакдай. Ўзини оқлаш, ҳимоя қилиш тушунчаси ҳам йўқ эди унда.

"Кундошлик орқасида юз берган бу жиноят, замонанинг нозиклиги орқасида, оловга тушган жиззадек бўлди". Болаларча оқкўнгил, тўғри ниятли бир қизга жиноятчилик туҳмати билан айборлик ҳукмномаси ўқилганда ҳам қиз бечора ўзидан кўнгли тўқ эди. У маккорликни билмайди, тушунмайди ҳам.

Сермаъно ечим бадиий асарнинг муваффақиятини белгилайдиган асосий нуқталардан биридир. Романнавис сифатида Чўлпон бадииятнинг бу талабини яхши англар эди. Адиб китобхонни асар давомида ўша давр ҳаёти манзаралари билан бир қатор таниширадида, сюжетнинг адогида ўзига хос ва маънодор ечимга олиб келади. Бу Зебининг суд қилиниб, унинг устидан ҳукм чиқарилишидир. Адиб суд жараёнини кенг ва кўламли қилиб тасвирламайди. Бу воқеага у ниҳоятда кам ўрин беради. Аммо бу ерда шундай деталлар борки, улар фақат роман сюжетинигина эмас, ўша давр ҳаётининг якуни сифатида кўзга ташланади.

Аввало шуни айтиш керакки, Зеби адабиётда ҳар хил йўсинда акс этган кўнгли ва дили пок, аммо ўта содда, гўл шахс сифатида намоён бўлади. Зеби ҳарбий суднинг қора курсисида ўтирибди. Воқеа оқимидан биламизки унга катта айб — қотиллик айби қўйилаяпти. У — қотил! Демак, ҳали минг гулидан бир гули ҳам очилмаган қизнинг тақдиди ҳал бўлаяпти. Ҳукм ҳам аёвсиз бўлиши мумкин. Аммо Зеби ҳаёт маккорлигини англаб улгурмаган қиз. Шунинг учун ҳам бошига тушаётган бу хавф-хатарни ҳис қилмайди. У ўзини бутунлай айбсиз ҳисоблайди. Зебининг бундай ҳолатда бўлиши табиий. Лекин ўзи қилмаган жиноятни унинг бошига ағдарилишини тасаввур ҳам қилолмайди. Демак, у ҳаммани ўзидек соғдил, бегубор, тўғри сўз деб ҳисоблайди. Ҳаётда бирор ноҳақликнинг бўлишини ёки рўй бериши мумкинлигини ақлига ҳам келтирмайди. Қуйидаги парчага диққат қилинг:

"Айбор Зебиниса Раззоқ сўфи қизи ҳарбий суднинг ҳукми билан етти йил Сибирь қилиндингиз. Норози бўлиб ариза берсангиз мумкин". Суд ҳукми ўқилгач, ўзлигига ақли етган бошқа бир шахс бу ҳукмни эшишиб фарёд қилиши, ўзининг айбсиз эканлигини билдириб бор кучи билан қаршилик кўрсатиши турган гап эди. Эҳтимол шучдай қилса, маълум даражада ҳақиқатнинг ҳеч бўлмаса

бир чеккаси очилишига олиб бориши мумкин эди. Зеби бундай қилмайди, ҳатто бир тўда номаҳрам эркаклар олдида чимматини очган ҳолда туришга мажбур қилишганидан қаттиқ ранжийди. Бу суд жараёни унинг назарида болаларнинг ўйинига ўхшаган ҳодиса. Йигилиш тугайди. Залдагилар тарқалади. У ҳам уйига жўнайди... "Ана,— деб ўйлади Зеби.— Ўзим айтган ҳамма гап ойдай равшан... Энди уйимни топиб кеталармиканман?" деган болалик хаёли билан банд.

"Кеча ва кундуз"да ечим фақат Зеби қисматининг ҳал бўлишига боғлиқ эмас. Бунда Зеби билан бир қаторда Раззоқ сўфи ва Қурвонби биларнинг ҳам ўрни бор. Маълумки, Раззоқ сўфи бой ва амалдор куёвига катта умид боғлаган эди. Бироқ бу умидлари пучга чиқди. Зебининг кўп нарсаларга ақли етмаса ҳам Раззоқ сўфи эндиликда шунга ақли етган эдик, унинг ёлғиз қизи — Зеби ўша мингбоши муҳитининг қурбони бўлди. Биз юқорида Раззоқ сўфи характеристи хусусиятлари ҳақида тўхталиб, сўнгги гапни кетга сурган эдик. Асар сўнгиде кўрамизки, Раззоқ сўфи ҳаёт моҳияти, қизи тақдиридаги фожианинг асил моҳиятига етди. Сўфининг назарида қизининг бу муҳитга тушишига эшон сабабчи эди. Зебида рўй бермаган ўзгариш, уйғониш Раззоқ сўфида рўй берди. У ички бир мантиқ билан қизининг ноҳақликдан ҳазон бўлишига муҳит сабабчи эканлигини англади. Аммо, маълум даражада муҳитга ишониш Раззоқ сўфида ҳам дарров пайдо бўлавермайди. Унда уйғониш оғир дақиқаларда пайдо бўлади.

"Жума намозидан сўнг домла-имом бир неча оғиз сўз қилиб суд раисининг илтимосини расмân ўрнига қўйди". Воқеадан олатасир хабардор бўлган сўфи туртина-суртина домланинг олдини кесиб чиқиб сўради:

"— Кечиринг, тақсир. Акбарали мингбошини қайси хотини ўлдирибди?

— Исмини унитибман... Қора паранжиси бориди... Валлоҳи аълам отасининг номи... бир нарсаки сўфи... ҳа, Раззоқ сўфи... Шундан сўнг дунёда бору йўқлигини унутган сўфи ҳаш-паш дегунча қишлоқقا бориб, Ҳакимжондан бор гапни билиб, яна эшонбобонинг хонақоларига қайтди. Бу аҳволда уйга бориб Қурвонбибига дуч келса, унга нималар дейишини ҳам билмасди.

Кутган одами йўқ, эшон тўйга кетган эдилар. Эшон бу воқеани эшитган бўлса ҳам, ўз муридига тегиши

эқанидан бехабар эди. Сўфи йиғлаб туриб айтган арзини, пири кулиб туриб эшилди.

"Мен тошга гапираётибман, шекилли" деб эшоннинг "муборак" сўзларини, маслаҳатларини зор ва noctor кутди... Лекин эшон ўз кайфиятини қилча ўзгартирмаган ҳолда хонақоҳ қуйларидан бирини авж пардада қуйлай кетди. Бундай ҳақоратомуз эътиборсизликдан "Сўфининг кўзлари олайиб кетди"...

"— Тақсир, бирон маслаҳат...

— Маслаҳат?— деди эшон, ха-холаб кулди.— Одам ўлдирган боланинг отасига қандай маслаҳат бўлади, сўфи? Боласининг ёнига нима учун отасини жўнатмайди, бу аҳмоқ ўрис? Адолат борми кофирда?!

Сўфининг таңларига бирданига ўт туташгандек бўлди. Бутун вужуди қизиган танурдай тобига келган эди. Қўллари ихтиёrsиз баландга кўтарилиди, муштлари ўз-ўзича тугумланди... Бу мушт пирнинг бошига тушмоқчи эди. Фақат қаршидаги ким?— Пир!— Эшон! Эшонбобо! Йўқ, унга қўл кўтариб бўлмайди! Яна бир онда сўфи сувдай суюлди; қордай эриди; орият оёқлари билан омонат ерни босиб ташқарига чиқди..."

Сўфида бошланган бесаранжомлик, довдирлик эртаси кун кампирига воқеани билдирганидан сўнг росмана авжига чиқди. Кўчада бораркан у ҳеч кимни сезмас, гайриихтиёрий қилиқлар қилас, сўзланарди...

"Бозор ўртасида бир нонвой обинон саватини тутди; сўфи ихтиёrsиз қўл узатиб иккита нонни олди; сўнгра бир нафас ўтмай нонни яна саватга қўйгач, нонвойга қараб кулди: "Мен оламан ҳам, бераман ҳам; у киши фақат олишни биладилар" деди; яна йўлга тушди".

Сўфи аввалги қиёфасидан чиқиб бутунлай бошқа бир қиёфага кирган, унинг сўзлари ҳам, ҳатто қарашлари ҳам бошқача эди. У ўзининг янги дунёси билан банд. Ўша дунёда туриб фикрлар ва сўзланарди:-

"Худо, худо бўлиб туриб — ҳам олади, ҳам беради; йўғ-а, у илгари жон беради, кейин жон олади. Ер, ер бўлиб туриб илгари ризқ беради, кейин жон олади. Олган беради-да! Сен нимасан, пирим, сен? Худодан зўрмисан? Ердан кучлимисан? Оласан, бермайсан..." Раззоқ сўфи энди қизини фақат катта пул қутқариб қолиши мумкинлигини тушунган. Пири эса пул тугул маслаҳатини ҳам раво кўрмай масхаралаганини сўфи асло кечиролмайди.

"Хонақода намоздан кейин "сукут"га кетиб — мудраб ўтурган эшонни Рассоқ сўфининг телбаҳайқириқлари уйғотиб юборди. Эшон сесканиб кетди. Кўзини очиб у ёқ-бу ёққа қарагунча бўлмасдан эшикдан — баланд овоз билан сўзланиб — Рассоқ сўфи кириб келди. Оғзидан кўпук сочиб, бошларини жиркиб-жиркиб сўзланарди:

— Худо, худо бўлиб туриб аввал жон беради, ундан кейин жон олади. Сен кимсан? Худодан зўрмисан, тақсир".

Кеча мушт бўлиб кўтарилган қўллар бугун энди эшонни бўғишга шайланади. Яхшики, муридлар уни ажратиб олиб ялангоч ҳолда музли ҳовузга ташлаб, сўнг савачўп билан ҳушидан кетгунича гавронладилар. Иситмада куйиб ёнган сўфи икки кундан сўнгтина ўрнидан туриб юрадиган бўлди. У энди одамдан кўра кўпроқ ҳақиқий маҳлуқа яқинлашиб қолган эди. Сўфининг бу аҳволидан кулган эшон, масхараомуз қараб туриб "юра турсин" дея қолди. Лекин, бу кулгуси учун жони кетишини қаердан ҳам билиди.

"Яна уч кундан сўнг жума куни эрта билан намозга турган муридлар эшоннинг хонақода ўлиб ётганини кўрдилар. Соқоллари юлингай, тамогида чуқур бармоқ излари бориди... Сўфидан дарак йўқ эди".

Юқорида айтганимиздек, сўфида уйғониш асосан оғир кунда ёрдамга қўл чўзмаган эшоннинг хатти-ҳаракатларини кўргандан кейин пайдо бўлади. Ниҳоят сўфи эшондан ўчини олади. Асар мантиқидан шуни англаймизки, ҳаётда, бундай муҳитда Зеби ва сўфида шахсларга энди жой йўқ, ўрин йўқ. Яшаб қолиш учун эса бутунлай ўзгариши, тубдан ўзгариши шарт. Бу асар шу тицдаги минглаб янги кишиларни гафлат уйқусидан уйғотиши керак эди. Халқ оммасини уйғотиш, уни янгича яшашга чорлашда бундан ортиқ қурол бўлиши мумкинми? Шунинг учун ҳам китобни ўз вақтида тақиқлаганлари табиийдир.

Биз асарда берилган хотин-қизлар образини таҳлил қилишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйган эдик. Китобда юқорида тилга олинган номлардан ташқари қатор эпизодик тарзда намоён бўлган аёллар номларини ҳам учратасиз. Улар асарда ўндан зиёд. Зеби образини тўлдиришга хизмат қилган она — Қурвонбиби асар сюжетининг бошланишидан тоқи адогигача воқеалар оқимида иштирок қиласиди. Қурвонбиби аламдийда ва жафокаш она, бутун ҳаёти давомида никоҳ ва диний талабларни муқаддас билган пок

аёл. У дунёга келиб меҳнат қилишни, бошига қандайки кун келса сабр-бардош қилиб чидашни билди. Лекин фарзанд дөгига тоқату бардошсиз қолгани табиий. Она бечора қизи ҳақиқатни билгач, мажнун қиёфасига киради. Лекин, ёзуучи бу ҳақда кўп тўхтамайди. Ҳаммаси аён, дунёда шу қизидан бошқа ёруғ жаҳони бўлмаган аёлнинг бирданига ноумид, нотавон ҳолини қоғозга туширишнинг ўзи мушкул. Она фарёди сўфини ўч олишга унданагани ҳам матн остига яширган. Онанинг қизи ҳақида тўқиган қўшиқлари, алла куйидаги фарёдларини бефарқ ўқий олмайсиз. Унда тиниқ ақл, тўлиқ маъно бор. Минг гулидан бир гули очилмаган дилбандини излаб, ҳали ўлмадан қизига аза очиб, айтиб-айтиб ҳўнграб йиглашлари сизни изтиробга солади. Сўнгти сатрларни ўқиб битирасиз-у, онанинг адогсиз армонлари сизга ҳам кўчади. Ҳаётта бошқача назар ташлай бошлайсиз. Миллий руҳингиз уйғонади. Бетоле ўтган миллатингизнинг тақдирига дахлдорлигинизни яна бир бор ҳис қиласиз. Сўфининг "фитна"ларига дош берган, рўзгор юкинигина эмас, давр юкини кўтара олмай руҳий майиб бўлган Қурвонбиби кўз олдингиздан кетмайди. Унинг ҳаёт кўчаларида мажнунона саргардон юриши юз минглаб ўшандай толесиз ўзбек аёлларининг тимсоли бўлиб кўринади. Яна ва яна Зебининг руҳи, баҳор шабадасидек майнин кулгуси, қоронғу кечаларни жаранглатган ширин овози-ю, болаларча поклиги кўз олдингизда намоён бўлаверади.

Асарда анчагина кенг ўрин олган миллий аёлларимиз образига қарама-қарши ўлароқ гўзалроқ яшашга интилган бошқа миллат вакили бўлмиш Мария ҳам бор. Автор бу образни кўпроқ Мирёқубга боғлаб, ундан Мирёқуб образини тўлдириш мақсадида фойдаланади. Мирёқуб ҳам, Мария ҳам Зеби образига бевосита боғланмайди. Асар мантиқидан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, сюжет чизиги икки йўналишда боради. Бири Зеби тақдири ва образи орқали берилса, иккинчиси, Мирёқуб ҳарактери ва образи билан боғлиқ ҳолда берилади.

Адабиётни ҳаётинъикоси деб билсак, Зебинисо бизнинг момоларимиз яшаган асрларни эсга солади. Асардан уларнинг тақдири, қадри, ҳаётдаги инсоний ўрни ҳақида муроҷада учун бой таассурот оламиз. Зеби образи рамзий маънони ҳам англатади. Тобелик, соддалик, гўллик фақатгина Зеби образигагина эмас, ўша давр кишиларига ҳам хос хусусиятдир. Мирёқуб ўз даврининг янги кишиси,

унда фаоллик бор, ўзига ишонч бор. Зеби ва унга ўхшаганлар тақдирга тан берib замон ва муҳитнинг, ўзидан кучлироқ одамларнинг тазиёки ва ҳукмронлигига муте бўлсалар, Мирёқуб бунинг бутунлай акси.

Мирёқубга ўхшаган кимсалар мустақилликни ёқлади, унга эришиш учун бутун вужуди билан курашади. Ҳаётнинг ҳамма жабҳаларидан хабардор бўлишга уринади. Миллати ва унинг тақдирни, тарихи ва тараққиётига ўзини дахлдор билиб, бу йўлда янги маълумот ва билим қидириб, ўз қўргонидан, қишлоғидан, юргидан узоқроқдаги илғор кимсаларга яқинлашиш эҳтиёжи билан яшайди. Қолган образлар эса ўша давр ҳаётий манзараларини очиб бериш учун хизмат қиласи. Шу билан бирга икки қарама-қарши образ Зебиниса ва Мирёқуб образларини тўлдиради. Асар ёзувчи эстетик идеали ва бадиий тафаккурни ифодалаш билан бирга ўз даври талаби нуқтаи назаридан оммавий тарбиявий аҳамиятга ҳам эга.

"Ўтган кунлар" ўз ўқувчисини маънавий, ахлоқий жиҳатдан қанчалар юқори погонага кўтарган бўлса, "Кеча ва кундуз" ҳам кўп сонли ўқувчиларини гафлат уйқусидан уйғотиш, ўз тақдирни, келажаги ҳақида ўйлаш, қайғуриш, миллат келажагини ҳис қилишга ундай олади. Ниҳоят яна юқоридаги мавзуга қайтадиган бўлсак, Чўлпон ҳам Қодирий изидан бориб қиз-жувонларимиз образини яратиш, уларнинг маънавий-маданий савијлари дарожаларини кўтаришга ўз ҳиссасини қўшди. У аёлга жамиятни сон жиҳатдан тўлдириб турувчи зотгина эмас, инсон деб, жамиятнинг teng ҳуқуқли аъзоси деб қаради. Унинг тақдирни, ҳаётдаги ўрни, инсоний қадр ва қиммати ҳақида қайғурди. Адидни Зеби ва у сингари ёш қизларнинг келажаги, орзу-умидлари, эрки, инсоний қадр-қиммати том маънодаги бахти безовта қилди. Ва ана шу ҳистайғуларини бадиий асар мазмунига сингдиролди.

Зеби образи билан ошно бўлган ўқувчи уни шунчаки асар қаҳрамонигина эмас, балки ёзувчининг эзгу идеалидаги мукаммал образ сифатида тан олади.

"Кеча ва кундуз" романининг бош қаҳрамони Зеби (Зебиниса)ни ҳам эстетик идеал йўлида яратилган образ дейиш мумкин. Аслида Зебининг шахсияти ҳақида унчалик кўп маълумот берилмаган. Зеби "Эндиғина ўн бешга қадам қўйган", "қиши ичи ҳам кети узулмаган совчилар" қатновига қараб унинг анча кўзга яқин қиз эканини билиб оламиз. Зебининг қўнгироқдек тиниқ овози ҳам бор. У

— халқ қўшиқларининг моҳир ижрочиси. Унинг барча ишлари ўзига ярашиб тушади: у ҳовли супуради, кашта тикади, қўшиқ айтади, шўхлик қиласди.

Муаллиф тасвирида ҳам, персонажларнинг баҳоларида ҳам Зебининг ташқи қиёфаси ҳақида маълумот йўқ. Унинг фаолияти учун ҳам жуда кам ўрин ажратилган. Таъриф тавсифига ҳам кўп тўхтамаган. Шунга қарамасдан, Зеби деярли барча китобхоннинг севимли қаҳрамонига айланиб қолган. Бундай ютуқларга ижодкор қандай эришган?

Гап шундаки, Зеби бир-биридан салмоқли бир қанча фазилатларга эга.

Зеби шундай гўзал ёшдаки, уни ёшлар ҳам, кексалар ҳам, тенгдош қизлар ҳам, ўспирин йигитчалар ҳам илиқ меҳр ва ҳаяжон билан кутиб оладилар. Унинг ютуқларидан қувонадилар, ташвишларига шерик бўладилар.

Зеби образини шакллантириб турган ёшлик тушунчасини қўшиқ тушунчасидан айри ҳолда қарашиб мумкин эмас. Бу икки ноёб ҳодисани уйғунаштириб туриш учун унга ноёб мусиқий овоз ҳам ато этилган. Зеби халқ қўшиқларининг моҳир ижрочиси, тарғиботчиси, халқ қўшиқлари — Зебининг бутун борлиги. Зебининг муҳлислари қалбини забт этишга кўмаклашадиган муҳим омиллардан яни бири — миллийликдир.

Ёшлик таровати ҳам, қўшиқ сеҳрига ошнолиги ҳам, овозининг жарангি ҳам миллийлик руҳи билан йўғрилган бўлиб, Зеби қиёфасининг шаклланиб боришига холисона хизмат қиласди.

Миллий руҳ асарнинг бошидан-охиригача Зебининг фаолиятига раҳнамолик қиласди.

Зебининг бадиий олами билан танишар эканмиз, маънавий-эстетик жиҳатдан бир поғона юксакликка кўтарилгандай бўламиз. Хайрлашар эканмиз, Зебиниса яратган самимият ва меҳр-муҳаббат туйғулари қалбимиз тўрида мустаҳкам ўрнашиб қолганини ҳам сезиб қоламиз.

Ижодкор ўзининг бадиий ниятини тўлароқ амалга ошириш мақсадида, кўпинча, асар бош қаҳрамонини ҳам ташқи қиёфаси, ҳам ички дунёси гўзал бўлган етук шахслар қилиб яратади. Гўзаллик намунаси — ёзувчининг эстетик идеалини ифодаловчи бадиий қаҳрамон ўқувчини ҳаётда мукаммалликка етаклайди. Асарни мутолаа қилгандан руҳиятимиздаги ўзгариш, софлик ва гўзаллик Зеби туфайли, уни яратган ижодкорнинг эстетик идеали таъсирида туғилади.

Хадича Лутфиддинова

ЗЕБИ — ЖЕРТВА ЭПОХИ

На узбекском языке

Издательство "Узбекистон" — 1993 — 700129, Ташкент, Навои, 30.

Мусаввир *Д. Евсеева*

Бадиий мұҳаррир *А. Деконхұжаев*

Техник мұҳаррир *С. Собирова*

Мусаҳиқ *М. Раҳимбекова*

Теришга берилди 20.01.93. Босишга рухсат этилди 18.02.93. Қоғоз формати 84×108 1/32. босма қозозига "Таймс" гарнитурада юқори босма усулида босилди. Шартли босма л. 2,1. Нашр. л. 2,13 Адади 6000. Буюртма № 3/1123.. Бағоси шартнома асосида.

"Узбекистон" нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий, 30.

Нашр. № 210—92

Оригинал-макет масъулияти чекланған "Ношир" жамияти техникавий ва программавий воситалар базасида тайёрланди

"УзгипроЖем" Картфабрикасида босилди Тошкент Муқимиң күчаси, 182.

„УЗБЕКИСТОН“